

Ajalooline traditsioon Kanepi kihelkonnast

Kogunud 1929. ja 1930. a. suvel stud. fil.

Helmi Preem-Aspel

Tartu 2007

Kanepi kihelkonna asutamine – ja kirik

Kanepi kihelkonda võib lugeda asutatuks 14. maist 1674. a. päevast, mil uue kihelkonna asutamise mõtte algataja Valgjärve pärisärra obristleitenant Benedict Joh. Berch(g) kuninglikult konsistooriumilt, kuhu ta oma vastava palve esitas juba 1671. a., nõusoleva vastuse sai uue kihelkonna asutamiseks. Ja juba järgmisel aastal kinnitas Rootsi kuningas uue kihelkonna (Chronik der Kirche u. Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Kuni 1674. aastani kuulusid praeguse Kanepi kihelkonna mõisad ja talukohad ümberkaudsete Urvaste, Põlva, Otepää ja Kambja kirikute alla; vahemaa aga nende kirikuteni oli liiast kauge, mis tingis rahva võõrdumise kirikust (Ch. der Kirche u. Gem. zu Cannapäh Anno 1834).

Vastse kihelkonna alla koondati Valgjärve, Kajershoff-Errestfer (Erastvere), Kellis (arvatavasti praegune Kõlleste) ja Pixt (praegune V-Piigaste) mõisad ühes nende juurde kuuluvate küladega (Ch. der Kirche u. Gem. zu Cannapäh Anno 1834).

Kroonika kirjutaja pastor Eisenschmidt loeb üles 1834. aastal 19 mõisat, mis kuulusid tollal Kanepi kihelkonda, nimetades järgmisi: 1) Erastvere, 2) Kooraste, 3) Kaagremo, 4) Vana-Piigandi, 5) Uus-Piigandi, 6) Põlgaste, 7) Hurmi, 8) Säraste, 9) Karrasky, 10) Schwartzhoff, 11) Kõllitz, 12) Vana-Piigaste, 13) Uus-Piigaste, 14) Saverna, 15) Valgjärve, 16) Tammen, 17) Johannishoff, 18) Karstemo, 19) Jõksi ja peale selle veel Petrimois Antsla kihelkonnast ilma taludeta; viimased loetakse Antsla kihelkonna alla (Ch. der Kirche u. Gem. zu Cannapäh Anno 1834).

Kui palju ja missugused mõisad varem kihelkonna alla kuulusid ja nende tekkimisest üldse leidub mõningaid puudulikke andmeid (Vaata lisa).

Nii kirik kui ka pastoraat seisavad Vana-Piigandi maa-alal, sellepärast kuulus patronaadi õigus Vana-Piigandile ja Valgjärvele kuulus ainult kaaspatronaadi õigus, põhjusel, et Valgjärve mõis oli kiriku asutaja von Berch'i(g) peamõis (Ch. der Kirche u. Gem. zu Cannapäh A. 1834).

Esimene kirik Kanepi kihelkonnas ehitati 1674. a. Kirik oli puust ja ristküjuline, ilma tornita. Puust kirik püsis kuni 1810. aastani ja selle kõdunemine viis uue kivist kiriku ehitamisele, mille ehitamist algatati juba 1806. a. ja lõpetati 1810. a.

28. augustil 1810 pühitseti kirik kindral-superintendent Sonntagi poolt. Uus kirik saab Püha-Johannese kirikuks. 23. mail 1831. a. süttis kirik välgust põlema, kuid ehitati selle järele uuesti üles (Ch. der Kirche u. Gem. zu Cannapäh A. 1834).

Millal pastoraat ehitatud sai, pole teada, kroonikas nimetatakse ainult, et 1750. a. põles pastoraadihoone ühes kõigi kiriku dokumentidega. Selle järgi olevat ehitatud uus pastori maja, kuid väikene ja puust. Praegune kivist pastori elumaja on ehitatud 1791. a. (Ch. der Kirche und Gem. zu Cannapäh Anno 1834).

Maad, mis kuulunud kirikule, olevat esimeste kiriku pastorite ajast, olnud väikesed; ka polnud kirikumaaade piirid kindlaks määratud ega põhjendatud, mille tõttu Vana-Piigandi omanikud neid omavoliliselt endale kiskusid. Nii olevat 1781. a. paiku V-Piigandi tolaeagne pärisärra köstri maad ära võtnud. Ja alles praost von Roth määras kindlaks kirikumaa piirid, ühtlasi ka kiriku õiguslikud sissetulekud (Ch. der Kirche und Gem. zu Cannapäh Anno 1834) vastavas vakuraamatus, pärit 31. oktoobrist 1804. a. Siin on ära näidatud kõik kohustused, mida kihelkond pidi kandma pastori, köstri ja kellalööja vastu. (Võru praostkonna arhiivis käsikirjana alalhoidunud on ainult 1816. a. talurahva seaduste üle seletuskiri, vakuraamat ise on nähtavasti kaduma läinud.)

Tegelikult aga kestis vist kirikumaaade omavoliline omandamine mõisnikute poolt edasi, sest veel 1834. a. kurdab pastor Eisenschmidt heinamaa puuduse üle, kõneldes võimalusest pidada ainult 20-30 looma, kuna varem pastor Roth pidanud kuni 50 looma. Põhjus olevat selles, et Erastvere omanikud olevat tema naabruskarjamaad kõik oma põlluks muutnud (Ch. der Kirche u. Gem. zu Cannapäh Anno 1834).

Köstrile kuuluvad maad koosnesid nii kiriku- kui koolimaast; kirikumaad kui köstril, koolimaad kui kihelkonna koolipalal. 1837. a. sai köster Treffner omale veel ühe väikese maatüki, mis asunud tema põllu ääres ja mille eest ta pidi V-Piigandi talupoegadele tasuma 3 vakka rukist. Ka kellalööja sai osakese kirikumaadest praost Rothi poolt, mille tasuks ta pidi pastorile tegema mõningaid töid (Ch. der Kirche u. Gem. zu Cannapäh Anno 1834). Köstrimaja, mis praegu peaaegu lagunemisel, on ehitatud juba 1812-1813. aastal ühes koolimajaga, kusjuures ehituseks tarvitati vana puukiriku palke (Ch. der Kirche u. Gem. zu Cannapäh Anno 1834).

Kanepi kihelkonna pastorid

Esimeseks pastoriks oli Richardus Weidmann, endine abiõpetaja Otepäält, keda kiriku patroon von Berg kutsus 1671. a. Kanepi koguduse juurde. Kui R. Weidmann 1684. aastal Kanepist lahkus, saab tema asemele pastoriks Põltsamaa abiõpetaja (1679-1683 a.) Samuel Gottfried Krippendorff, kes juba 1695. a. lahkus Kanepist. Krippendorffi lahkumist põhjustavad arvatavasti mõningad süüdistused (Ch. der Kirche u. Gem. zu Cannapäh Anno 1834). Missugust iseloomu on need süüdistused ja kelle poolt on nad ette toodud jääb täiesti teadmatuks.

Järgmise õpetajana nimetatakse Laurentius Quisti, kes on sünnilt rootslane. Kanepisse tuli ta 8. detsembril 1695. a., kuna enne oma tulekut oli ta 8 kuud olnud Tartu rootsi Maarja kiriku djakoniks. 1700. a. lahkus Quist Nõkku. Tema järele saab Kanepisse ametisse 1701. a. Olaus Levellyn, kes omal kohal püsib ainult mõni aasta, sest juba 1704. a., ja nähtavasti sõjarahutuste tagajärjel, mis ei jätnud Kanepitki puudutamata, põgeneb ta ära. Arvatavasti jääb siitpeale Kanepi kogudus ilma pastorita ja alles 1720. a. 2. juuni kirjas leitakse uuesti Lewellyni allkirja Kanepi pastorina. Kanepist äraoleku ajal, nii kirjutatakse kroonikas, on Lewllyn elanud vahelduvat elu ja 1713. a. kiriku visitatsiooni ajal nähakse teda Tõstamaa pastorina Pärnu praostkonnas. Kanepi pastoriks jääb Lewellyn kuni oma surmani 1726. aastani. 1726. a. kuni 1731. a.-ni on Kanepi kogudus uuesti pastorita, kuna uus hingekarjane Heinrich Jacob Oeding, kes küll juba 1729. a. ametisse määratud omale kohale ilmub alles 1731. a. 1745. a., peale oma naise surma, lahkus ametist, mille järele kogudus jälle mitu aastat, kuni 1750. a.-ni, pastorita on. Oedingi järglaseks saab Heinrich Johann Fass; 1738. a. oli ta pastoriks Falckhoffis, kust ta peale Oedingi lahkumist 1750. a. Kanepi pastoriks saab. Peale 29 aastast tegutsemist sellel ametikohal sureb Fass 1779. aastal (Chr. d. Kirche u. Gem. zu Cannapäh anno 1834).

Nendest eelpool nimetatud pastoritest ei ole säilinud kirjalikke dokumente ega ka lähemaid eluloolisi märkmeid ka kroonikas mitte, kuna kroonika algatatakse alles pastor Eisenchmidti ajal 1834. aastal. Siiski leiame Johann Philipp von Rothist juba lähemaid ja üksikasjalisemaid andmeid.

H. J. Fassile järgnes Johann Philipp von Roth. J. Ph. Roth on sündinud Pärnus 13. novembril 1754. a. sealse kreisrentmeistri A. P. Rothi pojana. Oma esialgse hariduse sai Pärnus, kust ta 12-aastasena saadeti isa poolt Königsbergi-kollegium Fridericanumi edasi õppima. Üks semester käis ta sealses ülikoolis, mille järgi ta Hallelse siirdus, et seal õpinguid jätkata. Üle kümne aasta viibis Roth väljamaal, kuid 1777. a. tuli ta kodumaale tagasi. Sellejärgi asus ta Tartu kodukooliõpetajana, kus tegutses 1780. a.-ni. Peale kandidaadi astme omandamise 1779. a. kutsutakse ta Kanepi kihelkonna pastoriks ja 17. mail 1780. a. õnnistatakse sellele kohale (Chr. d. Kirche u. Gem. zu Cannapäh anno 1834).

Siit peale näeme Rothi tegutsemas väga energiliselt ja aktiivselt. Juba 1798. a. nimetatakse Rothi Tartu teise praostkonna praostiks ja samal aastal võtab ta vastu ka Võru linna Interims Predigeri koha. 1803. a. astub ta Liivimaa Ülemkonsistoriumisse vaimuliku assessorina. 1805. a. laiendatakse tema praostkonda veel kaheksa kihelkonna võrra, nii et siit peale kõik tartumurdelised Eesti kihelkonnad kuulusid Rothi järelevalve alla. 1805. aastasse langeb ka kihelkonnakooli asutamine Kanepisse, mis samuti on tema suureks teeneks. 1805. a. toimub tema algatusel "Prediger Comentum" vormiline teostamine, mis asutati 1802. a. 1809. a. võttis ta osa nii praostina kui vormilikult "Ober Kirchenvorsteher Amtist," omas konsistoriaal nõuniku aunime ja 1815. a. koguni Vladimeri risti. 1814. a. nimetas Venemaa (Tartu) "Piibli Seltsi Tartu osakond" Rothi oma auesimeheks ja Kuramaa "Gesellschaft für Sprache und Literatur" nimetas teda oma liikmeks, samuti ka "Keiserlik Inimarmastajate Selts" Peterburis oma kirjandusliku komitee korrespondendiks. 1816. a. asutas Roth Kanepi kihelkonda esimese abipiibli seltsi, mõjutades antud eeskujuga ka teiste samasihiliste seltside asutamist (Chr. der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh anno 1834).

Terves omas praostkonnas tegutses Roth südilt ja energiliselt kiriku ja kooli heaks. Kahtlemata ei ole ükski praost omas praostkonnas nii lühikese aja jooksul niisugusi suuri tulemusi saavutanud, kui see haruldane mees täis jõudu ja energiat – nii kirjutab Rothist pastor Eisenschmidt. Kuigi Rothi tööpõld aastast aastasse üha laienes ei märgatud tema juures siiski vaimu ja elujõu vähenemist. Olles mitmete asutuste liige, suutis ta ka omas kihelkonnas just oma mõjuga läbi viia seda, mis teistel ei õnnestunud ja oma vagaks sooviks jäi. Mida kõike poleks ta veel teinud nii ameti kui ka ajajärgu hääks, kui talle oleks antud pikem eluiga – 13. juunil 1818 suri Roth lühikese haiguse järele (Chr. der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh anno 1834).

Edasi kirjutab kroonik Rothist, et ta ei ole trükkis midagi avaldanud (Märkus: on siiski otse vastupidiseid andmeid ja sellest vaata Ajaloolised isikud), kuigi ta olevat tartukeelse koduraamatu Uue-Testamendi ja maakatekismuse väljaandmisest agaralt osa võtnud (Chr. der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh anno 1834. Märkus: katkendeid tema biograafiates leidub "Das Magazin für Protestantische Prediger" 1818 aasta III ja IV vihus.)

Järgmiseks pastoriks Kanepisse määrati Carl Christian Eisenschmidt. Eisenschmidt on sündinud Tartus 5. augustil 1789. a., kus ta gümnaasiumi lõpetas 1810. a. Ülikooli astus 1811. a., mille lõpetas vahelduva töö järele 1818. a. Samal aastal asus Erastvere parun Ungern-Sternbergi juurde "kodujäneseks." 1819. a. sai ta Kanepi pastoriks. Kui Kanepi kirik 1831. a. maha põles, oli Eisenschmidt sunnitud 7 aastat järgimööda jumalateenistusi pidama küünides ja vahel isegi lahtise taeva all. Nii töötades pani ta lõpuks 1938. a. 9. oktoobril ameti maha, et aga uut pastorit otsekohe ei leitud, jutlustas ta kuni jaanuarini 1840. a. edasi. Nagu kroonikast selgub, takistas Eisenschmidti lahkumist ja uue pastori leidmist tüli Valgjärve ja Vana-Piigandi mõisnikkude vahel patronaadi õiguse pärast. Lõppeks lahendus tüli siiski ja 16. oktoobril 1838. a. valiti Moriz Georg Kanzmann uueks Kanepi pastoriks. M. G. Kanzmann on samuti sündinud Tartus prof. kirurg. dokt. Michael Ebreinreich Kanzmanni pojana 19. detsembril 1811. aastal. 1830. a. astus Tartu Ülikooli ja lõpetades studiumi teoloogia fakulteedis 1834. a. Alul oli kodukooliõpetajaks pastor Küberi juures. 1837. a. peale oli Saare pastoriks, kust ta 1840. a. Kanepisse tuli, kuid juba 1849. a. lõpul lahkus Kanepist Otepäele, kuhu sai pastori koha (Chr. der Kirche und Gem. zu Cannapäh anno 1834).

1850. a. tuleb uueks pastoriks G. v. Holst olles Knaepis kuni 1883. aastani (Kirikukonvendi ja visitatsiooniprotokolli raamatute najal). Kirikukroonikas tema kohta midagi ei leidu, vast ainult mõnda rahvamälestuses (vt Ajaloolised isikud).

29. jaanuaril 1884. a. asus Holsti järglasena Kanepisse Johannes Oskar v. Falk, kes 1903. a. valiti Võru praostkonna praostiks. Sündinud on Falk Tambovis 19. mail 1859. a. 1867. a. siirdus perekond Tambovist Tallinna, kus ka Falk gümnaasiumis käis alates 1873.-1878. aastani. 1878. a. I sem. astus Tartu ülikooli, õppides siin teoloogiat kuni 1882. a. II semestrini. Esimesed poolteist aastat olevat läbi pummeldanud sihiga, et saada korp! Estoniasse, mis ei olevat siiski õnnestunud, kuna loomult olnud tundelik ja kartlik, et kõlvata rebaseks. 1883. a. kevadel pidas proovijutlusi pastor Höschermanni juures Hageris ja sama aasta sügisel asus Valka eesti koguduse juurde adjunktina (Chronik der Kirche u. Gemenide zu Cannapäh Anno 1834). Kanepist lahkus ühes saksa okupatsiooniga Saksamaale (J. Raudjalg).

Peale Falki oli lühikest aega Kanepi pastoriks Ado Kögertal (1920-1922) ja 1923. aastast peale Friedrich Heimann (Fr. Heimann).

Kanepi kihelkonna arhiivid

a) Võru praostkonna arhiiv

Kõigist Kanepi kihelkonna arhiividest olgu nimetatud esimesena Kanepi pastoraali juures asuv Võru praostkonna arhiiv, mis materjali hulga ja selle ajaloolise väärtuse poolest nõuab endale tingimata esikoha.

Seal leiduvad dokumendid ulatuvad tagasi XVIII sajandi lõpu aastakümneisse, praost J. Ph. Rothi aega. Rothi surses viidi arhiiv üle Rāpinasse, kus asus praost Heller surmani. 1850-daist aastaist kuni praost Falcki ametisse astumiseni arhiivi asukoha kohta teateid ei leidnud. Praost Falcki tegevuse algusest peale on arhiiv uuesti asunud Kanepi pastoraadi juurde.

Eesti valitsuse ajlgpäevil saadeti Võru praostkonna arhiiv Kambja praostile Edenbergile, kust ta umbes 1923. a. Kanepisse tagasi saadeti (J. Raudjalg).

Arhiiv oli täiesti kasutamatus seisukorras, kui asusin sealseid materjale läbi vaatama. Mingisugust nimestikku ei olnud; dokumendid kõik kaootilises ja enamik neist päris rāpases seisukorras, olid topitud arhiivkapi lahtritesse, seiramata arhiivkapi lahtrite pealkirju. Praegusel pastoril puudub igasugune ülevaade olevast arhiivmaterjalist. Kaks nädalat arhiivis töötades suutsin lõpuks elementaarselt materjale grupeerida ja allpool järgneva nimestiku koostada.

Niisugusesse seisukorda olevat arhiiv sattunud punaste rüüstamise tagajärjel Eesti Vabadussõja ajal (Pastor Heimann, J. Raudjalg). Ka olevat arhiiv kannatada saanud praost Kögertali päevil (Kögertali asub praegu Keilas), mil hävitati suurem osa arhiivist, mida loeti üldse prahiks ja tarvitati ahjukütteks; niisuguse teguviisiga arvati välja ajada võivat "saksa vaimu" (J. Raudjalg). Selle hävitustöö järgi olevat järele jäänud vast ainult kolmandik kogu arhiivist. Kõige enam kannatada olevat saanud vanem osa arhiivist, kuna seal enne seda leiti päris väärtuslikke ja huvitavaid dokumente vanemast ajast pärit (J. ja L. Raudjalg).

Kanepi pastoraadis asuva Võru praostkonna arhiivi nimestik:

Konsistooriumi käsikirjad a. 1789-1830
 Specielle Befehle und Temporelle Anordnung a. 1805
 Berichte über Editorial Citationen a. 1805-1828
 Ringkirjad a. 1805-1833
 Schemata der Kirchenbücher und sulenregister den Einzelnen Pfarrer a. 1806
 Pröpstliche Protocolle a. 1807
 Kirchspiel-Schulmeister – und Küster-Etamina a. 1810-1833
 Harjel Introduction a. 1811
 Kirjavahetust a. 1811, 1812 ja 1813
 Korrespondents über die aus Kannapäh einzufordende Kathegismen und Testamenten (Biebelgesellschaft) a. 1818
 Diplome und Austellungsbriefe a. 1818
 Kannapähsche Pfarr-Vakanz a. 1818-1819
 Aruandeid kiriklikkudest korjandustest a. 1818-1833
 Kannapäh Introduction a. 1819
 Bücherkasse a. 1819
 Anzeigen über die Bücherkasse a. 1819
 Ringen Vicebedingung a. 1819-1820
 Statuten des Dörptschen Prädigen Konvents a. 1820
 Ringen Introduction a. 1820
 Correspondenz bei Vakanzzen wegen den Vielbedingung und Pfarrerbesitzung a. 1820-29
 Einzelne Anzeigen, Klagen, vorschläge usw. a. 1822-30
 (Märkus: akt abielurikkumistest, metsikute abielude üle ja tagaotsitavatest.)
 Ringkirju a. 1823-90
 Dörptsche Prädiger – Witwenkasse a. 1825-30
 Theal Introduction a. 1825
 Nüggen-Vakanz a. 1828
 Officielle Korrespondenz während der Vakanz des Sagnitz Foelkschen Kirchspiels a. 1828
 Nachrichten wegen der Unehelichen Kinder a. 1829

Konsistooriumi käskkirju alates a. 1830

Pröpstliche Protocolle a. 1833

Kirjavahetust I 1830-te aastate kirju (Märkus: "1830-te aastate kirju" sellepärast, et aja ja ruumi kokkuhoiu mõttes panin 1830 a. - 1834. a. kirjavahetuse ühte, sest neid oli kõige pealt üsna vähe alalhoidunud.).

Kirjavahetust II 1835 (Alates 1835. a. kirjavahetusega kuni 1837. a. kirjavahetuseni on kirjad üksikutesse pakkidesse seotud ja varustatud vastavate aastaarvuliste märkustega.).

Kirjavahetust III 1836

Kirjavahetust IV 1837

Kirjavahetust V 1838

Kirjavahetust 1840-te kirju (40-te ja veel hiljem 60-te aastate kirjad on juba köidetud kümnete aastate kaupa), 1840-42; 1843-1846; 1847-49; 1850-59; siis juba 1860-te kirju; 1870-te kirju; 18880-te kirju; 1890-te kirju ja 1900-1910; 1910-te kirju.

Statute, Vorschläge, Kopien; ohne Datierung.

Verrosche Synodal Protocolle – kõik on pärit XIX alult kuni 1914. aastani. (Need Synodi protokollid jäid korraldamata.)

Lievländische Synodal Protocolle – kõik on pärit XIX alult kuni 1914. aastani. (Need Synodi protokollid jäid korraldamata.)

Auswärtige Synodal Protocolle – kõik on pärit XIX alult kuni 1914. aastani. (Need Synodi protokollid jäid korraldamata.)

Kirchenberichte alates 1850 kuni viimaste aegadeeni. (Märkus: Veel varajasemad "Kirchenberichte" on vastavate aegade kirjavahetuse hulgas.)

Protocolle, Statute ja määrusi alates 1830. a. (Varajasemad praostkonna protokollid kirjavahetuse seas; ühtlasi on nad ebatäiuslikud.)

Berichte über Religionsunterricht; Berichte über häusliche Unterricht.

Tabelid sündmuste, laulatute ja surnute kohta.

Wilhelm Friedrich Steingruberi kirjaõid, traktaate ja teese. (Peamiselt usuteadlikkude küsimuste kohta, jutluste ja traktaatide käsikirju.)

Akt: Gesangsbuch Akt (See akt sisaldab eneses materjale 1830. a. paiku praost Helli poolt toimetatud ja väljaantud lauluraamatu kohta.)

Akt: Griechische Wirren

General-Bericht der Dörptschen Oberkirchenvorstehn - Amts über die den Pastoraten zukommenden Priester-Gerechtigkeit und Geshorchsleistung. d. d. Apr. 1816.

b) Kanepi kiriku arhiiv

Veel viletsamas seisukorras kui Praostkonna arhiiv on Kanepi kiriku arhiiv. Kasutatavad on sealt vaid kiriku kroonika; "Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834-1906", siis veel kiriku konvendi protokollid: "Kannapähs Kirchen-Convents-Protocolle a. 1850 bis 1875; Cannapäh Kirchspiels Convents Protocolle 1871 bis 1917. Cannapäh Kirchen und Schul-Convents Protocolle 1876 bis 1917 ja kubeneri, konsistooriumi ringkirju - 1759-1862. (Märkus: Arvatavasti on veel varajasemad dokumendid, mis kuulusid Kanepi kiriku arhiivi külge hävinud 1750 a., siis kui põles pastoraadi hoone (vt asutamislugu)). Muist materjalidest on järel vaid üksikud riismed, nii et ei olnud mingisugust mõtet koostada nimestikku neist laialipillat paberitest.

c) Valla arhiivid

Kuni 1891. a. moodustas iga mõis omaette valla. 1891. a. algasid üksikute valdade koondamised, mis kestsid 1893. a-ni. Nii ühendati 1891. a. Valgjärve vallaga: Pikkjärve, Saverna, Vana-Piigaste, Soodla ja Uue-Piigaste vallad. 1893. a. liideti Valgjärve valla külge veel Tõdu vald Põlva kihelkonnast. 1892. a. ühendati Kõlleste vallaga Krootuse, Karaski, Hurmi ja Uus-Piigandi, Heisri; samal 1892. a. ühendati Põlgaste vallaga Sõrriste, Erastvere vallaga Vana-Piigandi ja Kooraste vallaga Kaagri, Karski ja Jõksi (Andmed põhjenevad vastavate valdade arhiivandmeil). Ühtlasi toodi siis ka arhiivid üle. Neist arhiividest on paremas seisukorras Kooraste, Valgjärve ja Erastvere arhiivid: korratud ja puudulikkude nimestikkudega Kõlleste ja Põlgaste. Arhiivmaterjal koosneb peamiselt vallaomavalitsuse ja asjaajamise raamatust nagu valla üldkoosoleku protokolliraamatud, vallamaksude protokollide raamatud, Rulli raamatud, regulatiivid jne. Ainult üksikutes arhiivides leidis valla vanu raamatuid; näiteks Kooraste valla vakuraamat, pärit 1867. a. Erastvere valla arhiivis Erastvere mõisa vakuraamat a. 1865. a., Tamme mõisa vakuraamat 1866. a.; Põlgaste mõisa vakuraamat 1864. a., mis on ühtlasi kõige vanem raamat kogu arhiivist.

d) Kooliarhiivid

Nimetamisväärseid kooliarhiive ei leidunud kusagil. On olemas vaid kooli kroonikaraamatuid ja needki alustatud alles viimaseil aastail.

Kroonikaraamatud olid: Kooraste, Jõksi, Kaagre, Karste, Piigaste, Karaski ja Hurmi algkoolides ja Erastvere kõrgemas algkoolis. Valgjärve algkooli kohta oli kroonikaraamat veel kokku seadmata, kuid vajalikud andmed juba kogutud. Õpetajate äraoleku tõttu ei saanud tutvuda V-Piigandi, Tamme, Krootuse ja Koigera koolide arhiividega.

e) Eraarhiivid

Eraarhiive Kanepi kihelkonnas ei leidnud. Suusõnalisi andmeid sain ainult ühe eraarhiivi kohta ja nimelt Kooraste mõisa arhiiv, mis aga põletati ära sakslaste äraminekul mõisaproua poolt (Gustav Mandel). Fragmente endistest mõisaarhiividest on säilunud üksikutel isikutel. Nii jutustas Gustav Mandel, et neil olevat mõned vanad planeerimise kaardid pärit 1805. a., mis on valmistatud kellegi mõisniku poolt, puudutades esmajoones Kooraste ja ühtlasi ka Kooraste ümbruse planeerimist (Gustav Mandel).

Neid olevaid planeerimiskaarte näha ei saanud, kuna nende ülesotsimine osutus pererahvale kaunis tülikaks. Vajaduse korral aga lubati neid otsekohe ära saata.

Asjalisi mälestisi ja sõjapärimusi

Saadud suusõnaliste andmete varal läks korda kindlaks teha Kanepi kihelkonnas ajaloolist iseloomu kandvaid asjalisi mälestisi.

Nendest ajaloolis-asjalistest mälestistest kuulub valdavam enamus Rootsi sõja aegsetele lahinguplatsidele, ühes nende juurde kuuluvatele kääbastele. Lahinguplatside ja kääbaste kõrval leidis ka mõningaid mälestisi vanaaegsetest kalmudest, ohvripaikadest, linnamägedest ja sõjaaegsetest pelgupaikadest. Viimaks ülesloetletud mälestiste ajaloolist päritolu ja aega on väga raske kindlaks määrata, kuna saadud andmed nende kohta on ainult fakti ülesloetelu. Samuti on võimata nende andmete varal, mis on saadud Kanepi kihelkonna piirides peetud sõdade üle, kindlaks teha lahingute kronoloogilist järjekorda.

Kõige elavamana on püsinud rahva seas mälestis Rootsisõja (Põhjasõja) ühest lahingust, mis peeti Erastvere järve ümbruses, ja sellestki ainult järgmist:

Lahinguväli ei olevat asunud otsekohe järve ääres, vaid natukene eemal ühe väikese metsatuka ees olevas orus, mis on Erastverest Kanepisse viiva tee ääres, umbes kolm kilomeetrit Kanepist (J. Raudjalg ja Robert Oja). Ühelt poolt kõneldakse nagu oleksid rootsiväed Schlippenbachi juhatusel põhjapoolt tulles oma sõjalaagri üles löönud Erastvere järve lõuna-ida kaldal; venelased aga Scheremetjevi juhatusel tulnud idast, asudes põhja-läänepoolsele kaldale. Kõige selle juures aga jäävat arusaamatuks, kuidas vene väed Schlippenbachi seljataha ilmusid ja seda seisukorda püütakse seletada järgmiselt: vene väed tulid idast suures kaares ja piirasid rootslasi sisse (J. Raudjalg).

Teine variatsioon Erastvere lahingust kõneleb võimalusest, nagu oleksid vene väed Erastvere järve sihis tulnud lõuna-idast ja just Vastseliina poolt, kuna Schlippenbach oma vägedega asunud Kamaru külas. (Kamaru küla on Vastseliina vallas) (Gustav Mandel). Muud lähemad andmed lahingu ja selle käigu kohta ei saanud.

Teada on ainult, et Erastvere juures, päris lahinguplatsi lähedal olid kääpad, mis aga nüüd maatasa küntud (Robert Oja).

Teine lahinguplats rootsi ja vene sõdurite kalmudega olla Piigandi juures (Erastverest põhja pool). Piigandi kääbastest olevat kaevamistel leitud inimeste luid ja sõjariistu (J. Raudjalg). Edasi kõneldakse rootslaste ja venelaste järjekordsest kokkupõrkest Vardpalos; asub Kooraste mõisa külje all, kus rahvajuttude järgi on peetud ägedaid lahinguid (Adam Kelder). Vardpalos olevat praegu alles üks suur kivi, mille peal vanasti surnuid põletatud (Adam Kelder). Aega millal sündis Vardpalo kivil surnute põletamine on raske määratella, sest puuduvad igasugused lähemad andmed juhtunud sündmuse kohta.

Ka nimetatakse Sõrvaste vana kõrtsi ümbrust üheks lahinguplatsiks rootslaste ja venelaste vahel. Sellest ajast on pärit vana massiivne kivirist, mis nähtavasti asub Rootsi sõdurite ühishaual, kuna sinna olevat hulgani maetud sõjamehi (Adam Kelder).

Edasi viivad teated praegusesse Kõllestes valda, nimetades sealgi Põhjasõja-aegseid lahinguplatse.

Nii olevat Kõllestes vallas Janotjärve juures suur ja lame kivi, millel Karel XII hobusega seisnud ja lahingu käiku pealt vaadanud. Veel praegugi olevat seal kivil hobuseraua jäljed (Jaan Kool).

Samas Kõllestes vallas Taari talu maal leiduvat kaks kääbast, mille päritolu arvatakse Põhjasõja päevilt, kusjuures märgitakse, venelaste kääbas olevat nelinurkne, rootslasil ümar. Kääpad asuvad praegusest Kõllestes vallamajast lõuna-hommiku sihis kaks kilomeetrit eemal (Juhan Palosson).

Rootsisõja-aegseid kääpaid olevat ka Tsähknalpalu metsas Kõllestes vallas (praeguses riigimetsas, kuna varem loeti seda kohta Krootuse mõisa järgi). Praegu on kääpad suure metsaga kattunud; asuvad umbes kahe kilomeetri kaugusel vallamajast (põhja sihis). Tsähknalpalu metsas on arvult kaks kääbast (Juhan Palosson).

Ka Koigeva külas Alaparmu talu maal jõekaldal metsatukas leiduvat kääpaid (Hans Kirss), mis ajast need kääpad pärit, on teadmata.

Oma päritolu ja tekkimise poolest kindlaksmääramatuid kääpaid ja üksikuid kalme leidub veel mujalgi. Niisuguste hulka tuleb lugeda Valgjärve vallas Tiksi talu maal asuvad Tiksipalu kääpad (August Rätt) ja Põlgaste vallas Kaska talu maal olev Kääpamägi (Jüri Vägi), siis Kooraste vallas Karste mõisa maal Maruoru kaldal (Jaak Kool) ja Kooraste vallas Kõverjärve juures olevaid kalme. (Joh. Pärn).

Vanadest kalmudest, kuhu olevat kunagi surnuid maetud, kuid milledest ei ole rahva seas enam muud säilinud kui ligikaudseid jutte juhtunust, oleks nimetada veel Kitselaanes, Kooraste mõisa taga olev matusepaik, kust olevat päevavalgele tulnud inimeste luid (Robert Taba).

Linnamägesid nimetatakse ainult kahte. Mõlemad asuvad Kõllestes vallas Tilleorus; ühte neist nimetatakse Kantsimäeks, teist Rõõmumäeks (Joh. Pärn).

Ohvripaikadest oleks nimetada Kooraste vallas Kustu talu maal asuv Kõrgemägi ja ohvritamm ehk Kuku tamm, mis asub Kuku talu maa peal, kust arvatavasti talukohtki on oma nime pärinud (Leena Mandel).

Sama valla Kaagvere mõisa metsas asuvad Kohtumägi, seal olevat vanasti kohut mõistetud ja mis üldse olevat rahva kogumispaigaks olnud (Jaak Kool).

Vanadest kabelitest nimetatakse ainult ühte, asukoht olevat Mügra mõisast suure Võru maantee poole minnes mõni kilomeeter mõisast. Seda kohta nimetatakse veel praegugi Jürikiriku mäeks (Paul Vassar).

Sõjaaegseid pelgukohti saadud andmete järgi oleks nimetada ainult: Erastvere vallas Sikandi soos olevaid saarekesi ja Kooraste vallas Ahijärve soos. Juurdepeas nimetatud pelgupaikadele olevat kaunis hädaohtlik, kuna osati sinnaviivad teed on täiesti soostunud ja Igunenud (Mai Abel).

Sisse- ja väljarändamised

Suusõnalised küsitelud andsid selle küsimuse kohta vaid väga piiratud andmeid. Nii ei teata kõnelda ühestki suuremast elanikkonna vahetusest.

Väljarändamisi, mida naaberkihelkondades veel kuni ilmasõjani juhtus, ei olevat Kanepi kihelkonnas nimetamisväärselt ette tulnud (J. Raudjalg ja V. Huik).

Hingemaa saamiseks käinud küll 40-dail aastal talupoegade saadikud Riias (vt talupoegade rahutused), kuid kaugemaid tagajärgi sel käigul ei olnud, kuigi selle järgi mõned perekonnapead kodumaalt lahkusid, et otsida õnne ja paremat põlve laial Venemaal (Adam Kelder).

Nii lahkunud Kooraste vallast 50-date aastate lõpul osa talumehi Saratovi kubermangu, kuid enamik neist tulnud tagasi, teatades, et seal maal ei olevat puid, ei kütteks ega elamute ehitamiseks. Siis loobunud ka teised lahkumistahtelised oma kavatsusist. Mõnel olnud juba talugi käest ära antud, mida nüüd suure palvega tuli mõisnikult tagasi manguda. Väljarändajate tee läinud peamiselt Pihkva kaudu. Salaja mindi üle kubermangu piiri ja sealt juba otse sihtkohale (Adam Kelder).

Sisserändamist mainitakse üksikuid saksasoost käsitöölise perekondi, keda mõisnikud maale kutsunud, kuid kes hiljem kas uuesti lahkusid või eestistusid pea täiesti (J. Raudjalg), ja suurema liikumisena taludeostu ajal Viljandimaa mulkide tulekut, kes püüdsid suuremaid ja paremaid talusid kõhklevate põlisKanepi elanikkude eest ära osta. Seegi liikumine ei olevat kuigi kaua kestnud, sest kohapealse rahva kahtluse kadumisega talude ostu kohta hakkasid siinsedki talunikud ise kohti päriseks ostma (G. Mandel, A. Rätt, Miku Riiner).

Ajaloolisi isikuid

Kõrgemaist võimukandjaist rahva seas mingeid olulisi mälestusi ei leidnud. Kohaliku tähtsusega tegelasist on jätnud jälgi rahva mälestusse üksikud kirikõpetajad, mõned kooliõpetajad, köstrid, mõisnikud ja ka vallategelased. Üsna elavalt teatakse veel praegugi kõnelda praost Joh. Philip Rothist.

Praost Rothi tuntakse kui õiglast, heasüdamlikku ja tubli iseloomuga meest (Gustav Mandel), kes rahva haridusetaseme tõstmiseks samme astus ja talurahva eestkostjana mõisnikute ülekohtu vastu üles astus (R. Taba). Püüd talurahva haridust tõsta ja majanduslikku olukorda parandada ei jäänud ainult püüdeks (vt lähemalt Hariduslik olukord), kuna Rothi mõju mitte ainuüksi ei piirdunud talurahva keskel, vaid ka omasuguste, sakste, keskel pani ta oma sõna maksma (Adam Hani).

Kaudselt põhjendatakse ka ärkamisaegset elevust Kanepi kihelkonnas Rothi tegevuse järelmõjuga; tema rahvarahvuslik töö ja rahvameelsuse kasvatamine aitas kaasa rahvustunde ärkamisele (J. Raudjalg).

Rothi mõju kantakse isegi luule alale, sest ise luulearmastaja oli ta ergutanud omaenda laulude eeskujuga maarahvast vemmalvärsside katsetamisele (G. Mandel). Pisut hiljemast ajast leiamegi vemmalvärsside, mis sepiusetud rahva seas peamiselt Holtsist ja Falcki kohta (vt Holtsist, Falckist). Rahvaluule loomiskohana nimetatakse Erastveret (G. Mandel).

Kahjuks on need vemmalvärssid suuremalt osalt kaduma läinud, ainult üksikuid katkeid mõnedest neist läks korda üles leida.

Roth olevat olnud mõistuse-usuline, imetegudesse ei olevat ta kunagi suurt uskunud (G. Mandel). Oma läbikäimises rahvaga olnud ta ikka lihtsameelne, rahvalik, südamluk ja äärmiselt sõbralik (Juhann Pann). Roth aidanud ikka, kui keegi hädas oli, andnud isegi kirikuvöömündritele raha (G. Mandel). Olnud ka suur lastesõber; talveti suur kasukas seljas sõidutanud oma saanis talulapsi (J. Raudjalg).

Praost Rothi mõjul olevat hakatud kihelkonnas juba enne pärisorjusest vabastamist priinimesid andma (Adam Hani). Nimede panemisel ja soovitamisel lähtunud Roth põhimõttest, et nimi oleks ilmikas, kõlav ja kui võimalik - nimekandjat iseloomustav (Villem Mühlberg). Näiteks mainiti tema antud nimedena: Suvi, Kevad, Talv, Vihm, Kuld, Hõbe (Gustav Mandel).

Adam Kelderi jutustuse järele saanud tema isaisa omale nimeks Kelder, kuna olnud suur viinapruukija (nimi on praost Rothi ja mõisahärra pandud) (Adam Kelder).

Rothi surma kohta arvatakse rahva seas veel praegugi, et ta ei olevat maetud Kanepi surnuaiale, vaid olnud sunnitud mõisnikkude tagakiusamise eest põgenema väljamaale (Adam Kelder, Gustav Mandel). Matus olevat olnud mõisnikkude pettuskatse (Adam Pettai). Kirst, mis surnuaiale viidi, olevat tühi olnud, või nagu teised andmed ütlevad, kividega täidetud. Roth ise aga vaadanud oma maja lakast seda matusetalitust pealt (Robert Taba, Gustav Mandel).

Ajalehest, mida Roth ühes Põlva pastor Oldekopiga välja andnud, ei leidnud mingisuguseid lähemaid andmeid ja kõigi pärimistele vaatamata ühtki jälge lehe eksemplaaridest. Et ajalehte välja on antud, sellest teatakse küll mitmelt poolt kõnelda, ei teata aga siiski, millest lehes kirjutati (Robert Tabo, Adam Kelder, J. Raudjalg. Märkus: ükskuid andmeid Rothist juba asustusloo ja koolide all).

Rothi järelkäijast pastor Eisenschmidtist ei tea rahvas midagi kõnelda. Ka Eisenschmidt järglasest Moritz Kauzmannist ainult niipalju, et olnud suur veneusu vastane, kes ikka manitsenud rahvast üleminevast veneusku ja nii mitmelegi mehele mõistuse pähe olevat pannud (Jüri Vägi).

Pisut enam kui ülalnimetatud Holsti eelkäijaist kõneldakse Holstist endast. Holst olevat olnud hirmus kangekaelne, kaval ja saksameelne (Adam Hani). Tema iseloomustamisel toodi ette üksikuid juhtumeid, millised annan siin edasi sõnasõnalt, nende mõtte alalhoidmise sihiga: "... kui senaatorid käisid revideerimas, siis Holst tähendanud neile väga mõistu, et neil (st sakslasil) on maas nii sügavad juured, et ükski kirves neile peale ei hakka ega ükski kang neid välja ei kanguta, kuna neid kastetakse Altmere (mis pidi küll tähendama Saksamaa abi) (Adam Kelder). Ehk: "... kui keiser Aleksander II tapeti, olin mina (kõneleja) peakoolis. Tõmbasime siis ka riigilipu üles, selle üle olnud aga Holstil nähtav häämeel, sest sõnas naeratades, andku Jumal meile ikka sarnaseid kolmapäevi kui täna on."

"Oli ikka kange vaimuga see vana Holst, ta ei lasknud isegi vene papil jutlusi pidada, ka mitte surnuaial" (Adam Kelder). Üldse olevat Holstil kõik teada olnud, võib olla ka see, mida üks ehk teine mõtles (Gustav Mandel). Rahvaga käinud ta ikka läbi ja veneusu puhul kõneldud, et ega see keisriusk teile küünemusta võrdki enam ei anna kui meie usk, mille tõttu olnudki veneusku üleminejaid väga vähe (Adam Kelder).

Talude ostu ajal näeme Holsti ägeda õhutajana. Tema see oligi, kes kõhklejaid taga kihutas sõnadega: "... kiskugu mind kolm hobust lõhki siinsamas paigas, kui selles loos on pettust." (Adam Kelder). Ja Holsti sõnadel oli suur mõju, teda usuti nii, et talude ostmine läinud hoogsamini. Ka aidanud Holst rahaliselt inimesi, kui kellegil ei olnud talu ostmisel summat sissemaksmiseks (Adam Pettai). Ta ei olnud sugugi paha mees, kuigi väga saksameelne (Adam Kelder).

Kuid ärkamisajal püüdis Holst teha eesti rahvalikkudele üritustele kõikevõimalikke takistusi (J. Raudjalg). Holstile ei meeldinud sugugi Kanepi laulukooride tegevus, nende ringreidid kodumaal ja Soomes (Adam Kelder). Lakkamata kiusas ta taga üksikuid kooriliikmeid ja ärksamaid tegelasi nagu Varest, Danieli ja Mitti (Adam Pettei). Ta püüdis Varsesest ja Danielist üldse lahti saada; nii olevatki ta lõppeks Danieli sõjaväkke saatnud, Vareski sai oma osa; laskis ta kooliõpetaja kohalt lahti ja simuleeris isegi enda peale laskmist, mille pärast Vares Võrus vangis istus (Adam Pettai, Adam Kelder). Sellest atendaadist, mida olevat Holsti peale tehtud, räägitakse kahtemoodi: ühed kõnelevad nagu üldsegi mingisugust laskist olnud, vaid kogu lugu oli sihilik pettus Holsti ja mõisnikkude poolt (Adam Pettai), teised jälle pajatavad, et eks ta ikka püssirohtu haista saanud (Adam Kelder). Rahva pahameel sel puhul on valatud alljärgnevasse värssidesse, mis saadud andmete järgi olevat Danieli seipsetud (Adam Kelder).

Kuulsas Riia kubermangus
Kanepitse kihelkonnas,
Holst, kurat, õppushärra,
kes tei maa peal palju kära.
Holstil pole miskit viga,
magab nagu surnud siga.
Holst on kavaluse sängin
Vares vaene Võrun vangin.
(Terve laul saadud Adam Keldrilt.)

Kuid nagu eelpool toodud vemmalvärski kahe salmi edasiandja ise ütles, olevat see vemmalvärss palju pikem olnud, kuid et temal vahepealsed olevat meelest ununenud, siis võiks pidada ka järgmist salmi temasse kuuluvana:

Kanepitse õpetaja,
Mõistlik rahvamanitseja.
Õppas omi õppuslapsi,

siiski tegivad nad litsi.
(Maria Keiver)

Et viimasena antud stroof kuulub esimese laulu juurde, seda näikse tõendavat ka selle stroofi edasiandja tähendus, et kogu laul olnud väga pikk ja alanud sõnadega: "Kuulsas Riia kubermangus..." (Märkus: ülaltoodud stroof on saadud täitsa juhuslikult ühelt endiselt Krüüdneri mõisavalitseja proualt, kes on umbes 1870. a. Holsti juures Kanepis leeris käinud; praegu asub Rakkes. Peale selle stroofi kõneles ta veelgi Holsti isikust, mida aga ei sõanda edasi anda, ja mis tundub kaunisti kõrvalisena.)

Pastor Holstile järgnenud pastor Falki kohta rahva seas püsinud mälestused on peamiselt seotud venestuse tuleku, 1905. aastate ja 1918. aasta okupatsiooniaegsete sündmustega.

Kui Holsti nimetati kangekaelseks ja saksameelseks, siis maksab see pastor Falki kohta seda enam, kuna olles upsakas, äkilise ja kangekaelse iseloomuga, olevat ta olnud äge ja sallimatu saksameelne (J. Raudjalg, A. Kelder). Kõigest sellest tingitud, jahenes vahekord koguduseliikmete ja kirikuõpetaja vahel (J. Raudjalg).

Eriti terav oli pastor Falki vahekord ärksamate kohapealsete tegelastega (J. Raudjalg). See ilmneb ka kirikukroonika üksikuist osist: nii iseloomustas pastor Falk tolle aja ärksamat tegelast ja kihelkonna kooliõpetajat J. Erlemanni kui salakavalat mees ja kogu rahvuslik liikumine on tema meelest usuvastane ja hädaohtlik; mainib 1884. aastal nähtava meeleheaga liikumise hoogsuse raugemist (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Vahekordade võõrdumisest kõneleb ka 1897. a. Falki peale tõstetud kaebus, mille algatajaks olnud endine kihelkonna kooliõpetaja ja kiriku köster Juh. Valdmann ja millele alla kirjutanud mitmed koguduse liikmed. Kaebuses süüdistati Falki ebakõrbelistes eluviisides. Asja hilisem käik oli, et Falk saatis omalt poolt konsistooriumile vastupalvekirja kogutud 400 koguduseliikme allkirjaga, kus Valdmanni nimetatakse laimajaks ja nõutakse trahvimist (Chronik der Kirche Gemeinde und zu Cannapäh Anno 1834). Nagu kroonikast täiendavalt selgub oli kooliõpetaja Valdmanni ja pastor Falki vahekord juba varem pinev, sest 1893. aastal kaebab pastor Valdmanni üle, kes temale avaldab passiivset vastupanu, mille tõttu Valdmann juba 1896. a. ametist vallandati (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Isekas nagu ta oli, ei olevat Falk üldse kannatanud, et temale milleski vastupanu avaldati (L. Raudjalg). Et pastor Falk päris isikliku meelepaha pärast kooliõpetajaid kohtadelt vallandas, tõendab ka naiskooliõpetaja Kristiina Moorasti kohalt lahtisaamise lugu. Konflikti algeks oli pastori noorem tütar, keda nimetatud kooliõpetaja ei olevat vaevaks võtnud teretada; vähemalt nii olevat tütar oma isale kaebanud, millest ka jätkus. Siit peale hakkas Falk naiskooliõpetajat K. Moorasti taga kiusama, kuni viimaks Moorast oli sunnitud lahkuma (K. Moorast). Asja olevat küll pr. L. Raudjalg püüdnud lahendada, kuid uhke pastor vastanud: "Teie ärge tülitage ega rääkige teiste eest, küll mina tean." (L. Raudjalg).

Pastor Falki läbisaamine vana köster Ludv. Treffneriga olnud samuti halb (J. Raudjalg); kroonikas tähendab Falk, et köster Treffner teda tihtipeale kirikuteadete ettelugemisel vahelhüüetega seganud (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Venestumisele sõdinud Falk igal viisil vastu. Kroonikas mainib ta ilmse pahameelega selle liikumise edusamme linnas (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Hiljem, olude sunnil, pidi sellega siiski leppima ja hakkas tarvitama kirjavahetuseks vene keelt, ehkki suure vastumeelsusega (J. Raudjalg). Kuid sama okupatsiooni ajal avaldas end täies meelsuses (vt lähemalt Okupatsiooniaeg).

Revolutsiooni puhkudel põgenes alati pastor Falk kogu oma perekonnaga Tartu. Nii sõitnud ta 1905. a. oktoobris juba salaja Tartusse ja tuli alles tagasi selle liikumise vaibumisega (J. Raudjalg). Ehkki pastor Falk 1905. aastal sündmuste aeg ise koha peal ei viibinud, ometi oli tema see mees, kes käis Võrust karistussalku Kanepi toomas (Adam Kelder. Märkus: lähemalt vt 1905. a). Ka 1917. aasta saatis ta vahelduvalt kord Tartus, kord Kanepis olles mööda, olles alalises hirmus oma elu pärast (L. Raudjalg).

Kohapealse tähtsusega isikutest oleks veel nimetada mõisnikud, kuid rahvamälestus neist piirdub ainult üksikutega. Eeskätt just Ungern-Sternbergitega. Teistest mõisnikutest ei kõnelda; üheks põhjuseks on, et mõisnikud ise vähe ehk pea mitte sugugi kohapeal ei viibinud. Kujukaks näiteks tuuakse esile Rothid, Põlgaste mõisa omanikud, kes ise kogu aeg väljamaal ümber rännanud ja mõisa valitsejate juhtida jätsid (Hans Kirss). Viimase mõisnikuna Põlgastes nimetatakse Albert Jürgensi, kelle käes olnud mõis viimase ajani (Hans Kirss).

Teiseks põhjuseks, miks rahvas mõisnikkudest vähe mäletab, on mõisate käest-kätte käimine (Villem Nõmm). Seda mõisate käest-kätte käimist võib tähele panna ka kroonikas leiduvatest katkendlistest märkustest. Nii näeme: 1842. aastal müüdi Uue-Piigandi mõis apteeker Abeli poolt Kambja köstri Thalile, viimane müünud mõisa juba järgmisel 1843. a. uuesti ära kellegi kellasepale Ferdinand Heinrichsonile (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834) jne, kuni lõppeks osutub mõisa Ungern-Sternbergite käes, kes olid Piigandi omanikud kuni mõisa riigistamiseni. Niisugusi mõisatega hangeldamisi näeme ka teistes kohtades: nii ostnud keegi Max von Hehn 33 000 rbl eest 1846. aastal Valgjärve ja Saverna mõisad ja juba 1847. a müünud ta mõisa edasi von Krüdenerile 37 000 rbl eest, kelle alaline elukoht oli Lätis (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Seega ei ole mõisnikud rahvasse püsivamat mälestust endast jätnud, mõnede kohta ainult niipalju, et nad sel ja sel ajal ehk selle ja selle mõisniku järgi siin olid. Näiteks: Valgjärve ja Pikkjärve mõisnikud olid von Müllerid umbes 1874. a. alates ja Pikkjärvel on praegugi veel osa krunti Mülleri käes, kes on tubli põllumees (Voldemar Huik).

Püsivamaid muljeid on rahvasse jätnud Ungern-Sternbergid, kes olid Erastvere ja Kooraste mõisaomanikud (Kooraste olevat enne Ungernisi Tiesenhausenite päralt olnud), nendest kõneldakse, et nemad olevat kuulunud vana mereröövliite sugukonda (Gustav Mandel). Loomult olevat Ungernid kõik head olnud, sest neid olevat kasvatatud

lihtsameelsuses (Juhan Paan). Kooraste mõisnikku hüüti ikka Kustiks, mida ta varem sugugi pahaks ei pannud. Ainult paruni proua hüüdnud teda Gustaviks, ja üldse teinud teda uhkemaks (Leena Mandel). Ka Karste omanik Ungern-Sternberg olnud sõbralik mees, ehkki ta varem, olles Valguta mõisahärra, käinud seal rahvaga õige halvasti ümber; siin aga joonud teine ikka ühes vanemate talupoegade ja isegi moonakatega (Adam Pettai). Eriti kiidetakse viimast Karste mõisaomanikku Paul Ungern-Sternbergi, kes olnud rahvaga hea ja kui tuli koolimaja ehitamine 1879. aastal käsile, siis andnud otsekohe ehitustarbed (Adam Kelder). Ungern-Sternbergite kohta räägitakse, et nad olnud ka väga rikkad (Adam Pettai).

Üldse ei kõnelda Kanepi kihelkonna mõisnikest halba, selle eest aga ümberkaudsetest. Nii olnud Kärkla mõisnik v. Sievers hirmus ihne mees. Käinud ikka metsas puid silitamas ja ehkki rikas käinud ta riides kui sant ja söönud ainult hapupiima ja leiba (Leena Mandel). Koorastes, mis Urvastele lähemal võib kuulda jutte ka Urvaste vanaprouast ehk nagu teda rahvas hüüab, Urvaste reost. Mai Abeli mehe isa olevat olnud Urvaste reo juures metsavaht. Kord, kui metsavaht ei olevat saanud nii palju maasikaid metsast kokku korjata kui reo seda tahtnud, määranud reoproua otsekohe karistuseks 20 viisahoopi. Peksmise korral kuulanud reo ise alati ukse tagant. Peksja käskinud metsavahti kõvasti karjuda. Kui norm täis olnud ja peksasaanu õuele komberdanud, küsinud reo: "No kas nüüd said nahatäie?" - "Aitäh proua, üks ikki saanud küll," oli vastus (Mai Abel). Väga kummalist lugu kõneldakse veel sama Urvaste reo matustest: "Kui saksad, ka muu pealtvaataja rahvas olnud juba surnuaial ja kirstki hauda lastud, siis tõusnud äkki taevasse ja just haua kohale äiksepilv ja kohe lõõnud pikne hauda. Kabuhirmus saksad jooksnud kõik laiali. Rahvas aga kõneleb, et see olnud karistuseks reo valjusele, kes oma eluaeg lasknud inimestele nii palju peksta anda ja ise selle juures aina parastanud - "paras neile!" (Jaak Kool).

Teistest kohaliku tähtsusega tegelasist peab kõnelema Ärkamisaja all, kuna nende tegevus on seotud ärkamisaegsete sündmustega ja liikumisega.

Katkud, näljad, ikaldusaastad

Veel praegugi teatakse kõnelda Põhjasõja järelaastaist kui suurest viletsusajast, mil katk viinud üle poole elanikest hauda. Matmised sündinud hulgaliselt, ikka seitse kirstu pealistikku maetud kalmistule (Adam Kelder, Adam Hani). See on ka ainus katku ajajärk, millest teatakse kõnelda. Ka nimetatakse Rootsi sõja tagajärjena pidalitõve juhtumeid (Mandel). Pidalitõbi olevat ette tulnud Mäeküla osas, kus keegi peakohtumees Lina Rein olevat pidalitõbiseks jäänud (Mandel). Haiged surid, ilma et nende eest oleks hoolitsetud ja muust rahvast eemaldatud (Mandel).

Näljahädasid teatakse mainida XIX sajandi kolmekümnendaist aastaist, mida tingisid korduvad viljaikalduse aastad (Jüri Vägi, Hans Kirss). Pisut lähemaid teateid ikaldusaastate kohta leidub kirikukroonikas, kus pealkirja all Õnnetusi tähendatakse, et 1832-1836. aastani kordunud viljaikaldused just varajase külma pärast, mis hävitanud kogu külvi (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Ka tõusnud 1834. aastal surevus ennekuulmatu kõrgusele, nii et aasta jooksul olevat kihelkonnas surnud 441 inimest (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Edasi kõneldakse, et 1834. aastal juulikuul olnud õhk rõhuvalt kuum, raske ja nagu mürgitatud (Gleish so wie verpestet). Hulk inimesi suri äkitselt, mõned isegi väljale minnes, kuid koleera, mis 1834. a möllas, jätnud Kanepi kihelkonna siiski puudutamata (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Rahva seas kõneldakse suurest äiksetormist 1834. a. juulis. Äike olevat Kooraste all Kakko talu juures maha lõõnud heinateolt tuleva peremehe, sulase ja teenija. Rahvas pannud nende surmasaamiskohale mälestusmärgiks kivi aastaarvuga; praegu seisab kivi Mandelite talu õue ees. (Terve episood kuulnud Gustav Mandeliilt).

Nagu kroonikast selgub, kordunud viljaikaldused uuesti XIX sajandi neljakümnendail aastail, millega kaasas käis majanduslik puudus (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Nii tinginud 1841. aasta õnnetu ja väikene viljasaak suuri majanduslikke raskusi, kuna talumehed saanud väga napilt toitu kätte. 1841. aasta viljaikaldus andnud ennast tublisti tunda ka järgmisel, 1842. aastal, ehkki krooniku teatel olnud sel aastal rikkalik viljasaak, tõusnud viljahinnad siiski kohutavalt kalliks. 1843. aasta olnud eriti õnnistusrikas teravilja poolest, kuid juba järgmine 1844. aasta olnud uuesti majanduslikult õnnetumaid, sest vihmane suvi olevat hävitanud kogu vilja ja heina (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Et eelmise nälja-aasta haavu ei jõudnud 1845. a. viljasaak sugugi parandada, siis olnud juba 1845. aasta detsembris täielik näljahäda käes. Viljahinnad tõusnud kohutavale kõrgusele. Kui rukkivakk talvel maksis 9 rbl. 50 kop. hõbedat, siis ajanud spekulandid kevadeks selle hinna 3 rbl. peale. Talurahvas müüs kõik, mis võimalik oli müüa, et mitte nälga surra. Müüdi oma paremad seljariided, ka loomi. Eriti suur olnud viletsus Savernas ja Valgjärvel; Savernas olevatki üks vaenelaps nälga surnud (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Kroonik Moriz Kauzmann kirjutab ka neist põhjusist, miks majanduslik viletsus just eeskätt Savernas ja Valgjärvel nii tunduv oli. Selles kirjutises süüdistab ta nimetatud mõisade rentniku Reinholdi (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Pastor Schubbe olevat oma mõisad Valgjärve ja Saverna rentinud Reinholdile, kes aga olevat jäänud rendi võlgu; saanud siis renditasumisaja pikendust kuni 1844. aasta lõpuni, missuguse aja nimetatud rentnik olevat kasutanud selleks, et Tartus maha müüa kõik mõisas olevad viljatagavarad - ubade ja heinteni. Ka müünud ta maha suure osa karjast, isegi pastor Schubbe päralt olevad 20 tööhobust. Saadud raha aga pannud kõrvale ja kuulutanud ennast pankrotti (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Niisuguses teguviisis ei näe Kauzmann mitte üksnes mõisade hävitamist, vaid ka talupoegade hävitamist, kuna just talupidajad pidid äärmiselt vihmasel sügisel vahetpidamata vilja vedama ja nii jäänud nende endi põllud vee alla ja vili läinud kasvama (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Edasi kirjutab Kauzmann, et ta abisaamiseks pööranud tsiviilkuberneri poole, mis olevat esile toonud suuri sekeldusi kihelkonnakohtuga, kuid abiraha siiski saanud (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Viletsa toidu tagajärjel aga tulid rasked haigused, mis võtnud maha hulgaliselt loomi ja inimesi.

Ka 1846. aasta ei osutanud majanduslikku paranemist. Ehkki viljasaak olnud üldiselt parem kui eelmistel aastatel, oli ta selleks ikkagi liiga kehv, et oleks suudetud välja rabeleda kitsikusest ja nälg püsinud endiselt edasi (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). 1847. aasta möödub samuti viletsuse ja nälja tähe all. Ja alles 1848. aasta põllutöötoodang olevat suutnud natukene parandust tuua majanduslikku ellu. Suvi olevat küll endistest jahedam olnud, kuid varajane kevad ja pikk sügis olevat võimaldanud põllutöödega korralikult hakkama saada (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Hilisemate aegade kohta puuduvad kroonikas andmed, kuid rahvasuu teab kõnelda veel suuremast ikaldusest 1866. aastal. 1866. aasta olnud suur põud, mis hävitanud saagi. Samal ajal tulnud ette hulgalisi haigestumisi nn muhutõppe (Leena Mandel). Sama aja kohta leidus Võru praostkonna arhiivis märkus Rõuge pastor Hollmanni kiriku aruandes pro 1865-1866 a. tähendatakse, et 1865. aastal olnud viljaikaldus, millele järgnenud näljahäda. Ühes näljahädaga tulnud ka haigused ja 1866. aasta kevadel möllanud Rõuge kihelkonnas tüüfus (Kirchenbericht pro 1865/66, Rõuge. Kanepi kiriku arhiiv).

Võib olla, et tüüfus, mis 1866. a. Rõuge kihelkonnas möllas levis ka Kanepi kihelkonda ja eeltoodud muhutõve nimetus on vaid selle haiguse rahvapärane termin.

Majanduslikult vilets aasta olnud ka 1892. aasta, kuna aasta viljasaak ei olevat seemetki välja andnud (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Ka 1902. aastat nimetatakse üheks raskemaks aastaks majanduslikus elus, mida olevat tinginud ebaõnnelik viljasaak. Mitmes kihelkonnas, nagu Vastseliinas ja Rõuges olnud näljahäda suur (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Pärisorjus

Pärisorjusest kõneldakse veel vaid päris üldiselt, iseloomustades ainult seda ajajärku raske ja sünge ajana. Rahva elu olnud äärmiselt vilets, kuna oma ihu ja hingi ei kuulunud sulle (Adam Hani). Lähemaist üksikasjust ja sündmustest ei tea kõnelda ka kõige vanemadki mitte.

Ainult ühest Praostkonna arhiivis säilitatavast Rannu pastor W. F. Steingruberi kirjast leidsin veel lisaks mõningaid andmeid Lõuna-Eesti pastorite seisukoha kohta pärisorjusest vabastamise asjus (Rannu pastori W. F. Steingruberi kiri 6. sept. 1818. a).

Kiri, mis dateeritud 6. sept. 1818. a algab talupoegade vabastamisega, missugune küsimus olevat juba keisri soovil Riia rüütelkonnas otsustatud. Siinjuures teeb lisanduse, et tema teada ei olevat talupoegade vabastamise küsimuse kaalumisele kutsutud ühtki vaimulikkude esitajat, kuna see küsimus väga teravalt puudutavat ka pastoreid, kellel on omal pärisorje ja kes kasutavad teisi kihelkonna pärisorje.

Edasi kirjutab pastor Steingruber neist halbadest kogemustest, mis olevat Põhja-Eesti pastoreil vabastatud talupoegadega. Põhja-Eestis tulevat pastoritel uue sellekohase kohtu korraldusel kanda kohtu asjaajaja ja protokollikirjutaja tülikas ülesanne. Ja just selle eest tuleks hoolitseda, et see tülikas kohustus ka Liivimaa pastorite kanda ei antaks. Siin võib juhtuda, et talupoeg, kes tunneb endale ülekohtu tehtud olema, hakkab peasüüdlaseks pidama pastorit, mille läbi aga kannataks usaldus oma hingekarjase vastu.

Samas kirjas pärib Steingruber, et kas on veel seaduspärane, et koolmeistrid endiselt teopäevi teevad mõisale. Mujal ei tulevat seda ette, Rannus aga kandvat koolmeistrid seda kohustist endiselt edasi (Kiri Võru praostkonna arhiivis varajasemate kirjavahetuste hulgas).

Muid pärisorjust käsitavaid andmeid ei leidnud.

Teoorjus

Et pärisorjusest vabanemine mingit muudatust talupoegade elujärge oleks toonud, eitavad kõik usutletud. Vabanemine oli ainult näiline. Kui tahetigi ühest mõisast teise üle minna, siis saadi seda ikkagi vaid mõisniku lubadega teha ja kui üleminek teise mõisniku alla üldse mingit tulu andis, sest olud ei olnud kusagil paremad (Adam Hani).

Teoorjuse koorem, mis nüüd peale pandi ei olnud sugugi kergem kanda, vaid pärisorjuse aegsest vast veelgi raskem, kuna teomehi sunniti veel rohkem taga kui varem pärisorje (Adam Kelder). Iga eksimuse ja pisemagi mittemeeldimise korral saadi peksta, alles hiljem oldi peksmisega ettevaatlikumad (Adam Pettai).

Hurmi mõisas läinud teoliste elu eriti kibedaks valitseja Reigase päevil. Tema ajal juhtus, et teoliste pandi hernevõtmise ajal pulgad suhu, et teolised ei saaks mõisa herneid ära süüa. Mõisnik Roth aga juhtus ise sel korral kodus olema ja nagu ta ikka käis mööda põlde jalutamas, olevat ta selgi päeval teoliste juure tulnud. Mütsid võeti küll peast maha, aga mõisniku tere peale ei olevat keegi vastata saanud, ainult olevat mõhatatud. Roth küsinud ühe habemiku käest, et miks ta tere ei tahtnud ütelda, habemik aga laiutanud kummardades käsi ja näidanud suu peale. Siis pööranud Roth valitseja poole küsimusega, et kas sellel mehel ei olevat keelt suus. Sellejärele tulnud lugu avalikuks ja valitseja saanud teoliste silmade all tublisti söimata. Pulgad käskinud mõisnik otsekohe suust välja võtta (Juhan Pähn). Et teolised omalt poolt vastu tegid, ei olnud nende elujärje viletsuse juures imestada. Nii katsuti võimaluse korral teo ajal mõisa vilja kõrvale toimetada. Kartulivõtmise juures kanti kartuleid salaja kõrvalisse kraavi, kust nad öö tulekul ära tassiti (Leena Mandel).

Teokohustuste suurus ei olnud täiesti kindel, vaid kõikus olenedes mõisnikust ja mõisavalitseja korraldustest. Kõige rohkem oli abitegu, mida tuli alati siis teha, kui talul endal oli kõige kibedam tööaeg. Kord oli selline, et mehed (harilikult talu sulased, kuna talumees ise oma töid tegi) käisid suvel põllutööl, talvel peksid rehte ja vedasid metsast puid (Juhan Pann), naised käisid linu tegemas ja ketramas. Ketramisel pidanud lõng imepeen olema, mille järele alati vaadati. Linane lõng, mida mõisale kümmise maksuna anti pidi alati kõige parem ja peenem olema. Sellejärele valvas juba mõisaproua ise. Tihti peale kartusest, et lõnga vastu ei võeta, pandi lõnga juurde midagi meelegaheaks. Sellest anti sellele lõngale nimigi kohtulang (Leena Mandel).

Raske kohustusena oli veel sõnnikuvedu. Otstarbekohased veoriistad puudusid, kuna tolleaegsetel vankritel ei olnud ühtki raudnaela sees, olid puha puust. Aga sõnnikukoorem tuli suur panna, nii et veoriistaga tihti äpardus juhtus, eriti kui vedada oli kauge maa peale (Jaan Armolik).

Üksikasjalikke andmeid isikult teokohustuste suuruse kohta ei saanud. Lähema pildi Kanepi kihelkonnast valitsenud oludest võiksid pakkuda paar vakuraamatut. Nii näiteks selgub **Kooraste valla vakuraamatust** a. 1867, et Hütti talu eest, mille väärtus 11 taalrit ja 40 rootsi tenga, tuli kanda järgmisi teokohustusi (Vakkenbuh Korastskogo volostnoga obšestva natšato 1867 goda. Kooraste vallamajas):

I. Vakuorjus

Teopäevad:

1. Hobusega aasta läbi 86 2/3.
2. Jalgsi

a) Jüripäevast mihklipäevani 38 1/3

b) Mihklipäevast jüripäevani 6 1/9.

II. Abiorjus

A. Põllu- ja muu maatöö tarvis

1) Jüripäevast mihklipäevani

a) hobusega 10

b) jalgsi 41 1/3

2) Mihklipäevast jüripäevani

a) hobusega 5

b) jalgsi 21

B. Vooride tarvis

1) Niihästi talvel kui suvel

a) hobusega 10

III. Kümnisemaks

Rukist 1/3 tsetvertit

Kesvi 1/3 tsetvertit

Kaeru 2/3 tsetvertit

Rabatud linu 5 naela

Linast lõnga 1 nael

Humalaid 4 naela

Võid 5 naela

Noori kanu 2

Tamme mõisa vakuraamatust a. 1866 nähtub edasi, et Sokna talu eest, mille väärtus 21 taalrit 57 krossi tuli kanda järgmisi kohustusi (Tamme mõisa vakuraamat 1866):

Teopäevad

I. Nädalaorjus – 3 (Wöchentliche Gehorch)

II. Vakuorjus (Ordiner Gehorch)

a) hobusega 156

b) jalgsi 91 2/3

III. Abitegu

1. Jüripäevast mihklipäevani

a) hobusega 24

b) jalgsi 64

2) Mihklipäevast jüripäevani

a) hobusega 12

b) jalgsi 33 1/3

IV. Vooi tarvis

a) hobusega 24

Kümnisemaks

Rukist 1 tsetvert

Tangu 2/3 tsetvertit

Kaeru 2/3 tsetvertit

Lambaid 1 tükk

Vanu kanu 1 tükk

Kotte 1 tükk

Loomaliha (Viestücke) 3 tükki

Mune 24 tükki

Linu 5 naela

Võid 4 naela

Üheks raskemaks ja vastumeelsemaks kohustuseks oli talumehel voois käimine. Voois käies pidi olema hobune oma käest, peale selle veel hobuse ja küüdimehe toit kaasas. Viletsate teede, kõhnade hobuste ja algeliste vankrite või regede tõttu oli vooiskäimine eriti raske. Sageli tuli teel olla nädalaid. Voois käidi peamiselt talveti ja just Tallinna ja Pihkva vahel. Veeti rukist, nisu, linu ja viina, vahetevahel ka Riiga. Tagasi tulles toodi kaasa soola ja muid tarbeid (Leena Mandel). Küüdimeeste eest hoolitseti, et neil oleksid soojad riided ja neile anti paremat toitu kaasa (Leena Mandel).

Ülaltoodud kohustusile liitusid veel lisakohustused. Tuli maksta pearaha iga inimese pealt, kes talus elas (Adam Hani), samuti tuli tasuda hobusejaama moona. Jaama hobuseid aga talumees kasutada ei tohtinud, küll aga pidi teid parandama ja uuesti ehitama (Adam Pettai). Talumehed andnud küll palvekirja sisse, et neid vabastataks neist ülemäärastest kohustusest, milline palvekirja aga ei olnud andnud tagajärgi (Adam Pettai).

Talude lammutamine, kvootemaa liikuvus ja talude rendile siirdumine

Talumaade mõisastamisest ja talude lammutamisest läinud sajandi esimesel poolel ei kõnelda Kanepi kihelkonnas. Küll aga langes hulgaline talude lammutamine sealt saadud andmeil ühte maade planeerimise aastatega ja kruntide mõõtmisega.

Sel ajal olevat mõisad võtnud suure hulga talumaid, ehk nagu neid kohapeal nimetatakse rendivakumaid enda kätte, lugedes neid maid kvootemaaks (Adam Kelder, Adam Pettai, Juhan Pähm). Kvootemaa jäi siitpeale täielikult mõisniku käsutusse ja meelevalla alla, millega mõisnik tegi, mida heaks arvas (Jaan Kool). Eriti agaralt olevat tegutsenud maade mõisastamisega Kooraste ja Kõlleste vallas. Nii võeti 1890. aasta paiku Kooraste vallas Karste mõisas Herr. v. Oettingeni rentnikuks oleku ajal kõik rendi-vakutalud mõisale tagasi, ja nüüdsest peale loeti neid maid kvootemaaks. Maa peal olevad talud lammutati maatasa ja muudeti mõisa nurmeks. Niisuguse saatuse osaliseks olevat saanud suured talud, nii et küladest ei olnud pea midagi järele jäänud. Alles jäeti ainult päriseks ostetud talud (Adam Kelder).

Kaagre külas Kooraste vallas olevat mõisnik kvootemaa alla lugenud kuus talu, kuna need talud õigupoolest olnud rendi-vakutalud (Adam Pettai).

Samuti toimiti ka sama valla Karste külas, kus olevat ära lammutatud kuus rendi-vakutalu ja maa mõisale tagasi võetud (Adam Pettai).

Lammutamisi olevat ette tulnud ka Kõlleste vallas ja peamiselt Karaski külas, kuid aega, millal see sündis ja kui suurel määral, ei teata (Jüri Vägi). Valgjärvel selle vastu ei olnud talude lammutamist ja rendi-vakumaade tagasivõtmist üldse olnud (August Rätt). Kohati asutati kvootemaile väikesed kandikohad, kes siis mõisale tegu edasi

tegid kuni hilisema ajani (Leena Mandel).

Talumaid hakati varsti peale kruntidesse ajamist rendile andma ja veidi hiljem, 1860. aastate alul juba müüma (Jaan Armolik).

Ka kirikumõisa vahetas oma maid. 1848. a., nii selgub kroonikast, andis pastor Moriz Kauzmann ühe osa kirikumõisa maist, mis olid liiga laiali paisatud ja mõisamaade vahel, mõisale tagasi, mille eest vastutasuks saanud iga aasta teatud summa rahas. Ka vabastas pastor talupojad teotegemisest kirikumõisale, mille eest talunikud maksnud samuti rahaga. Et aga palgatöölistega, sulastega maaharimine nõudnud enam vaeva ja kuna selles oldi harjumatu, siis andnud ta kirikumõisa kellegi Dultsile rendi peale (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Täppis aeg, millal hakati siirduma raharendile ei ole kindel. Kõneldakse segarendist, ajast kui anti ainult osaliselt raharendile, teise osa eest tulnud endiselt tegu teha (Villem Mühlberg). Märgitakse ka, et hiljem hakati täiesti raharendile andma, kuid see aeg langeb talude päriseksostu ajaga ühte (Juhan Pähn).

Taludeost

Maa päriseks ostmise algas teoorjuse lõppemisega, peale 1866. a. Alguses läinud talude ostmise väga visalt. Mõisnikud ise olnud väga passiivsed, nad ei olevat üldse uskunud talurahva ostujõusse, kuna keskmine taluhind olnud 3000-4000 rbl (Robert Taba).

Teisest küljest oli suureks takistuseks rahva enda keskel valitsev kahtlus ja majanduslik olukord (Gustav Mandel), nii et kohapealsed elanikud ostuga otsekohe hakkama ei olevat saanud ja alles siis, kui mõned paremad talud agaratele mulkidele läksid, hakkasid kohapealsed asja järele mõtlema ja kaaluma (Robert Taba, August Rätt).

Üldiselt suhtuti maa päriseks ostmisesse kaunis umbusklikult, käidi koos ja omavahel arutati asja, sest päriseks ostu peeti väga raskeks (Juhan Pähn), pealegi arvati, et see on üks uus mõisnikkude konks rahva petmiseks välja mõeldud ja et sellega tahetakse ainult raha välja petta, kõrgendada talurenti ja muuta seda pikaajaliseks (Adam Pettai, Juhan Pähn). Siin aga tuli rahvale appi kohalik kirikuõpetaja Holst, kes oma kõnelustega mehi taga kihutas ja kui kellegil sissemaksimiseks raha puudus, siis andnud Holst seda omast käest (Paul Vassar). Ka olnud mõned mõisnikud rahvale vastutulelikud. Nii teinud Ungern-Sternberg taludeostjaille tihti soodustusi, juhusel kui talunik ei olevat saanud iga aasta mõisale oma võlga tasuda, oodanud ta alati päris kannatlikult (Adam Kelder).

Peamiseks ostuallikaks, kust raha saadi oli linakasvatamine, kuid ega seegi kuigi palju raha sisse ei toonud. Tuli mujalt raha teenida, talveti käidi metsas puid tegemas ja vedamas. Üldse katsuti siis kõik rahaks teha, mis rahaks teha andis. Hiljem hakati ka loomi kasvatama. Ja ku siis endaga ehk lastega arvestas, söödi rokka, näsiti leiba ja oldi rõõmsad pealegi (Adam Kelder).

Karaskis hõlbustanud taludeostule asumist hea ristikehina saak 1870. aastate alul, ristikehina müügist saadud kuni 310 rbl (Gustav Mandel).

Taludeostul tulnud maksta aastas 350 rbl. välja, sellest mõisnikule 100 rbl. ja krediitkassale 150 rbl. Võrreldes rendiga oli see koorem tunduvalt suurem, kuna rent tegi sama suure talu pealt 75 rbl. aastat. See võrdlus oligi, mis mehi alul tagasi hoidis (Adam Pettai), ja et tuluallikad väga kitsad ja väikesed olid, siis tuli talusid väga kaua tasuda (August Rätt). Nii olevat Koorastes Eesti Vabariigi valitsuse alguseks ainult kaks talu oma võlad mõisnikule tasunud, aga krediitkassale olid veel kõik võlgu (K. Pettai).

Kõige varem taluost oli 1851. a. Karste mõisas (Adam Kelder). See oli aga üksikujuht. Elavamalt hakkas asi liikuma kuuekümnendail aastail. 1863. a. hakati talusid ostma Kõllestes mõisas (Jakob Kohk).

Karaskis, Hurmis, Uustil ja Vana-Piigastes 1865. a. (Juhan Pähn, Mikk Riiner, Juhan Palksson, Nõmm), Koorastes 1867. a. (Juhan Pann ja Mai Abel) ja Valgjärvel 1868. a. (Voldemar Huik, August Rätt), samuti ka Pikajärvel ja Põlgastes 1868. a. (Hans Kirss, August Rätt). Erastveres ja Tamme mõisas 1871. aastal (Robert Oja), Piigandis 1872. a. (Robert Taba), kuna Kaagveres alles 1883. aastal taludeostuga algust tehti (J. Raudjalg).

Elavamad ostuaastad olid 1868. a. Põlgastes, Karaskis, Mustil, 1870-1872 Kõllestes, Valgjärvel, Koorastes, Karaskis. 1876. a. Erastveres ja Piigandis. 1885. a. Kaagres kuna Hurmis alles 1898. a. Kohati näiteks Kaagres kestis ostmise kuni 1913. aastani (andmed samadelt isikutelt).

Hurmi kohta teatakse kõnelda, et seal antud maid talude ostul õige napilt ja et hind olnud tolle aja kohta liiast kõrge, sellepärast ei olevat sinna ulatunud ka Viljandimaa mehi, vaid talud ostnud kohapealsed elanikud (Joh. Pähn).

Rahvarahutused, usuline liikumine

[\(vt ka lisa\)](#)

Talupoegade rahutused läinud sajandi neljakümnendail aastail ulatusid ka Kanepi kihelkonda. Need on ka ainsad rahutused enne 1905. aasta sündmusi, milliseid rahva seas veel osaliselt mäletatakse.

Liikumise haripunkt oli 1841. ja 1842. aastal, ärevus kestis aga vahelduva hooga umbes kuni 1850-ni (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

1841. a. levinud kihelkonnas kuuldused rahutustest Lätimaal ja sealsete talupoegade üleminekust vene õigeusku ja väljarändamisest Venemaale (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Õigeusku üleminekuga pidanud kaasas käima olulisi soodustusi; nimelt pidanud iga ülemineja mees saama vabaks omanduseks tasuta maad, mida nimetati hingemaaks (Johann Pähn). See maa pidi võetama mõisnikelt ja antama talunikele (Hans Kirss). Hiljem levinud kuuldus, et juba ümberristimisel antavat sularahas igale inimesele 30 rubla (Juhan Pann). Rahva seas leidsid need kuuldused vastuvõtlikku pinda, kuna oldi valmis kinni haarama igast väljavaatest, mis vähegi töötas parandust tema rahva meeleheitlikku seisukorda (Adam Kelder). Kuuldusi tegi usutavaks ka see, et vene õigeusk oli riigiusuks ja nii tähendanudki inimesed, et tahavad end lasta "keisri usku üles panna" (Adam Kelder). Kuuldus ka, et keiser olevat lutheriusu kirikuga lõpuarvest teinud ja et selle varandused võetavat ära ja antavat vene õigeusu kirikule (Jüri Vägi). Mingisugusest veendumusest õigeusu kiriku paremusest ei olnud juttugi. Pastoriga kõneldes tähendanud inimesed, et kui nad Venemaale oma hingemaadele asuma lähevad, siis soovivad teda, pastorit, omaga kaasa, et ta edasi jääks nende hingekarjaseks ja et nad on valmis endiselt harima tema põlde (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Teisal tähendanud talunikud pastorile, et kui nad üle lähevad veneusku, siis mitte seepärast, et seda usku paremaks peavad, nende südameuskuks olevat ikkagi lutheriusk, vaid et nende üleminek tõestavat ainult seda, kui meeleheitlik on nende seisukord ja kui suur mõisnikkude omavoli nende koormiste ülekohtusel tõstmisel (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Ärevust sünnitanud kuulduste allikana mainib pastor Kauzmann kroonikas veneusu preestrid, kes hingepüüdmisel ei pörganud tagasi tuulestvõetud lubadustegi kuulutamisest (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Kuulujuttude toodud ärevus valgunud kiiresti kihelkonnas laiali. 1841. a. suve alul tulnud esimesed teated läti talupoegade Riias käimisest, usuvahetusest ja väljarändamislubade nõutamisest (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Augusti alul olnud Kanepi kihelkonnas pea kõigi mõisate rahvas juba liikvel, kubermangu valitsuse poolt oli saadetud küll rahustavaid ja kuuldusi eitavaid publikatsioone rahvale ettelugemiseks, kuid nende mõju olnud vastupidine loodetule (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Rahvas muutunud mõisnike vastu peaaegu avalikult vaenuliseks ja umbusklikuks pastori vastu, keda arvatud mõisnikkude käsilaseks (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Ja kui pastor oma vastupropagandas esile toonud, et kui keiser sõduritelki ei nõudnud oma usu vahetamist, siis ei ole see üldse mõeldav muu rahva kohta, ei olevat selgi olnud mingit tagajärge (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Väliselt kihelkonnas segadusi ei olevat olnud. Tööd tehtud endiselt edasi, kuid antud avalikult juba kuulda, et see varsti lõpeb. Vahepeal levinud teade, et üleskirjutamine Riias nn "tühimaa" saamiseks kestab veel 14 päeva (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Siis peetud rahva seas hulk salajasi koosolekuid, kus oma allkirjad lehtedele märkiti ja saadikuid valiti, kes pidid minema Riiga neid üle andma vene piiskop Fasanovile (Adam Kelder ja Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Saadikuile anti toidumoon ja ühiselt kokkupandud reisirahad kaasa ja saadeti teele (Adam Kelder). Ometi ei olevat need saadikud pääsenud Riiga, sest vahepeal oli liikumise hädaohtlikkude piirideni paisumise tõttu kubermangu valitsuse poolt talupojasaatkondade sissetulek Riiga ära keelatud (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834 ja Adam Kelder). Osa saadikuid pööranud juba teisel päeval tagasi, ainult Erastvere mehed jõudnud Volmarini, kust tühjade kätega tagasi tulnud (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834 ja Adam Kelder).

1841. aastal võtnud kindralkuberner parun v. Pahlen ette ringreisi kõigisse Liivimaa väikelinnadesse, kuhu seks puhuks olid kokku tulnud talupoegade saadikud, keda ta püüdis rahustada. Ta olevat toiminud enamasti pehmelt, järelandlikele talunikele antud amnestia, ainult kangekaelsed saanud valjemini karistada (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834; vt lisa).

Kuna maarahvas siiski ei rahunenud, toodi sõjaväed maale. Need peatunud pea kõigis Kanepi ümberkaudseis kihelkondades: Otepääl, Antslas, Sangastes. Kanepi jäi siiski välja, nähti ainult sõjaväe läbimarssimist (Adam Pettai). Otepääl, Pühajärve mõisa juures paisusid rahutused avaliku kokkupõrkeni, mis suruti alla sõjaväe poolt (Jakob Kohk, vt lisa). Kanepi nii kaugele ei läinud. Ainult üks isik, Jõksi koolmeister Hindrik Torm peeti 8 kuud Tartus vangis, kuna ta olevat Uue-Otepääl inimesi üleskirjutamas käinud (Adam Hani). Erastvere talunikud olnud küll liikvel, kuid ainult mõisa vastu kartulivõtmise pärast, mille eest ei arvestatud mitte päevi, vaid andi 15 toopi viina iga koha peale. Kui mõisnik oli lubanud järgmisel aastal kartulivõttu päevadena arvutada, siis rahuneti ka seal (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Nii lõppes esimene hoog sellega, et Kanepi kihelkonnast veneusku üleminejaid ei olnud.

1842. aastal hõõgunud krooniku teatel rahutus tuha all edasi. Talunikud kannatanud eelmise aasta viljaikalduse all edasi. Vili olnud kallis. Sellele lisaks olnud sõjavägi läheduses maal ja selle ülalpidu sündinud talurahva kulul. Vaen mõisnikkude vastu teravnendunud veelgi aadli maapäeva tõttu, mis 1842. aasta veebruaris koos oli, kuna seal

tehtud otsused ei teinud midagi olulist pinevuse lahendamiseks (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Väliselt valitsenud kihelkonnas siiski rahu. 1843. ja 1844. jätkunud immitsev pinge edasi (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Uue tõusu võtnud ärevus 1845. aastal selle järele, kui peale kuberner Pahleni surma uueks kuberneriks sai venelane Golovin, kes andnud uut tõuget lutheruseusu vaenulisele propagandale (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Uuesti tulnud kuuldusi lätlaste üleminekust õigeusku. Juunikuul alanud ka eestlaste rännakud Riiga, eriti Karula, Antsla ja Sangaste kihelkondadest. Paljud neist tulnud ümberristitud tagasi. Juunis läinud ka mõned Kanepi talunikud Riiga (peaasjalikult herrnhutlased), tulnud aga ristimata tagasi, sest kuuldus 30 rbl. saamisest ristimisel ei olevat tõestunud (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Need käigud Riiga sündisid täiesti salaja, kuna mõisavõimud asja igati takistada. (Jüri Vägi). Sügisepoole tulnud ometi ka Kanepi kihelkonnast üleminekuid ette: lõpul käidud end üles andmas Tartus, mis oli lähemal ja kus vene preester ei olevat otsekohe ristimist nõudnud, vaid andnud mõtlemisaega. 1845. aastal lasknud ennast lõpulikult ristida veneusulisiks 33 meest. Et see arv suurem ei olnud peab krooniker pastor Kautzmann oma enda energilise vastupanu ja propaganda teeneks. Pastor võtnud ette korduvaids ringsõite mööda kihelkonda, kutsudes rahvast koolimajusse kokku ja katsudes neid omavahelises jutuajamises veenata. Ilmset pöördumist selle vastupropaganda tagajärjeks küll ei olevat olnud (kohati tulnud koosolekule vaid paar meest), kuid niipalju arvab kroonik siiski saavutanud olevat, et kuigi umbusk tema vastu ei kadunud, hakati ometi kahtlevamalt suhtuma õigeusu vaimulikkude lubadustesse. Kirikus käinud sel ajal küll palju inimesi, kuid mitte jumalateenistuse pärast, vaid selleks, et võimalust leida omavahel aru pidada (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). 14. sept. 1845. aasta jumalateenistusest jutustas kroonik järgmist: peetud piiblipüha. Rahvast olnud kirik täis, kuid õpetaja vastu tunduv vaenulikkus avaldunud uskumata vähestes andides piiblitöö heaks. Hiljem selgunud, et kirikuliste seas olnud ka üks agent, kes kohe peale jumalateenistust kihutustööd hakanud tegema, mille järeldusel mõni päev hiljem 10 inimest end Võrus ristida laskis õigeusulisiks.

Ainsate ja truude ja kõhklematute kirikualamatena mainib pastor naisi, kelledele ta siis esijutlusi pidanud, et neid usus kinnitada ja neid õhutada meestele mõju avaldama (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Vähe enne jõulusid saabunud keisri käsk, mis keelas ülepeakaela ülemineku õigeusu kirikusse. Iga üleminna soovija pidi peale esialgset ülesandmist saama kuus kuud järelmõtlemisaega. See rahustanud meeli, nii püsinud vaikus 1846. a. sügiseni.

1846. aasta septembris vallanud aga ärevus uuesti kihelkonna põhjapoolse osa (Valgjärve, Saverna, Tamme, Vana-Piigaste, Sõriste). Valgjärvel astunud 20 meest õigeusku. Uuesti võtnud pastor ette sõidu ärevaisse kohtadesse ja kutsunud rahva koolimajasse kokku. Ja Tammel olevat selle tagajärjel ainult üks mees üle läinud (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Kokku läinud 1846. aasta sügisel õigeusku 90-100 inimest (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

1847. aasta märtsis olevat tulnud kihelkonda veneusu preester Nicolsky ja asunud Uue-Piigandi mõisa, kus ühte talumajja asutanud vene kiriku pidades seal korrapäraseid jumalateenistusi. Samuti toimetanud ta kohapeal üleminna soovijate registreerimist. Aasta kestel olevat end 30 inimese ümber üles andnud üleminekuks, neist olevat aga osa enne järelmõtlemisaja lõppu ümber mõelnud. Preester Nicolski ja tema diakon Pavel olevat olnud fanaatilised oma usu levitajad. Pastori vastupropaganda mõjul olevat ülemineku järgmisel, 1848. aastal üldse lakanud ja vene preester ühes diakoniga lahkunud. Ka hakanud varem üleläänute seas avalduma kahetsust astunud sammu kohta (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834; vt lisa). Mõnigi mees tunnud häbi üleminekust, millega mingit soodustust polnud saavutatud (Jüri Vägi).

1847. aasta meeleolusid rahva seas peegeldab ka kevadel Tamme kooliõpetaja Peter Saare loodud laul "Ütte kurblikko mehhe kaibamine, ke omma õnsat Lutherusse usko olli ära andnu", mille ära kiri leidub kiriku kroonikaraamatus 1848. aasta all:

1.

Oh ma vaene hull ja rummal
Mes mul tetta nüüd, mo Jummal!
Ilma kel mus väega helle
Kulutap ta õnne meile
Et kes omma usko jättap,
Vastselt venne usko võttap,
Selle hengemaad sis antas
Moisaorjus mahhapantas.

2.

Vastne ristmine.
Sis ma seda nõvvo võtti,
Omna usko mahha jätti,
Venne preestre maanu lätsi
Omna tahtmist teda andsi
Sis ta minno ärra ristse
Õliga ta minno voidsi.

Venne rist mul kala panti
Nink mul venne nimmi anti.

3.

Kurrati pettus.
Kui nüüd olli ärra ristit
Venne ussu mehhes tõstet,
Sis ma sedda hädda teesi
Vaene südda mida kaibsi:
Nüüd om kurrat minno petnu
Omma võrgo sisse võtnu
Õnsat usko ärra annit
Henge pattul vangis pannit.

4.

Kurrati nõu andminne.
Sõamest mul rahho katte
Sis veel kurrat liggimb aste
And sis särast nõvvo mulle
Ni kui Jüngril Judassele -
Pästa hauda ilma vaivast
Ehk sa vähhest lõvvat taivast
Sis ma risti ette heidi
Jummalast sis abbi palsi,
Vaimo väen ütli minna
Taggane nüüd kurrat sinna.

5.

Naise ikminne.
Kui sis minna koddõ jõudsi
Omna hädda naisel kaibsi,
Sis ta südda vallust liku
Silmist pissara tal zilku,
Naksi kässi kokko pesma
Väega halledaste ikma
Ikken üttel veel neid sõnnu:
Nüüd sa oled henge münu.

6.

Naise vastus.
Sis ta sõand ära kallest
Silma pissaride vallust
Kurblikkult ta mulle üttel:
Te nüüd essi mes sa moistat
Usko ma ei anna ärra,
Se om minno henge varra,
Olgo minnul vaiv ehk hädda
Minna kanna rõõmsalt sedda.

7.

Võls vandminne.
Oh nüüd tullep meelde mulle
Kuis ma toivotanu sulle
Jummal ussutava olla
Nink ka sinno mannu tulla;
Kui ma altri een seal saisi
Nink säääl pühha vannet vandsi
Nüüd om õige palk mul käen
Mes ma tun'nu pattu väen.

8.

Mannitsuse põlgminne.
Oh kuis kurblik om mo südda
Suur om minno patto hädda,
Manitsust ma ärra põlgis
Omna usko mahhasülgsi,
Karjusse häält ma es kule;
Sedda kaibva nüüd mo hule
Oh kuis rasse om mo süüd!
Mes mul vaisel tetta nüüd?

9.

Lavval käüminne.

Oh kuis vallotap mu südda
 Kui mo silma näeva sedda
 Et mo ristiusso velle
 Armolavval käüva selle
 Et na(d) õn(d)sust vasta võtva
 Nida taiva pole tõtva -
 Jesus essi neid seal sõdap,
 Minno vaest kül temma laidap.

10.

Templi kahhitseminne.

Oh sa armas kallis tempel
 Mes seal paistap ni kui peegel,
 Kun kik rahvas kokko jõudva
 Hengel taiva varra nõudva
 Mul on essi hennest häbbi
 Kui ma kae henda läbbi;
 Ello sõnno kõrv säääl kulep
 Mulle selget hädda hõikap.

11.

Halledus pühha aija perrast.

Mul om väega halle nätta
 Kui seal pühhendetu paika
 Rahvas omme kooljid matva
 Armoga neid kaema tõtva
 Minno ihhol seal ei anta
 Ennamb hengamise paika
 Ei või sedda ärrateda
 Kos mo ihhul assend löida.

12.

Ilmast lahkumine.

Oh mo vaine kurblik südda
 Kolledaste ikep sedda
 Et ma Essa armo põlgnu
 Omma usko ärra sülgnu
 Mes saap minno hengest sama
 Kui kik ilm saap mahha jäma?
 Määrne asse seal voip olla
 Kui siist tullep ärra minna.

13.

Henge viimne luggu.

Kül se sõnna seal saap kuulda
 Mes mul siin jo selgest teda
 Ke ei ussu se om sunnit
 Taggane nüüd ärra minnust
 Sa es holi minno armust
 Ehk mul kül om halle sinnust
 Ei sa pässe pattu võrgust.

14.

Velliste mannitusus.

Oh mo armsa risti velle
 Kel om õnnis ussu ello
 Hoitke sedda kallist varra
 Se päst henge surmast ärra
 Kui sa usku äraannat
 Sis sa valla pina kannat;
 Kui toop surm sul sõnna taivast
 Pässep ihho ilma vaivast.

15.

Koggodusse palve, karjuse palk.

Nüüd mo viimset palvet kule
 Armas koggodos oh olle
 Omma risti ussun kindma
 Sis saat hengel hengust löidma
 Henge karjus om teid kaitsnu

Ni kui lambid huljast päästnu
Kül se vaiv tal taivan mastas
Nink auv kroon seal pähä pantas.

See laul, saades tuttavaks kogu ümbruskonnas, kuna pastorid aitasid ta levimisele hoogsalt kaasa, jõudis lõpuks Räpina vene preestri kõrvu, kes asja kohta kaebuse esitas Riia õigeusu piiskopile, nähes laulus õigeusu kiriku laimu. Järgnes juurdlus Peter Saare ja pastor Kauzmanni kohta, millesse oli segatud ka tookordne praost Heller Räpinast (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Pator Kaunzmann pidi selle laulu kohta konsistooriumile aru andma ja Peter Saar pidi vangina Võru Sillakohtu ette minema. Pastori ja süüaluse seletused tõendasid, et laul ei olnud mõeldud õigeusu kiriku vastu, vaid et seal oli kurdetud ainult vanast usust lahkumise üle. Sillakohtu otsus ei olnud vali: Peter Saar jäeti mõisa valve alla (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Lähemalt selle küsimuse kohta pakub ka Võru praostkonna arhiivis leiduv praost Helli kiri Liivimaa konsistooriumile:

“Es ist allgemein bekannt, dass ich ein leidenschaftlicher Freund der estnischen Sprache bin, und dass es mir immer eine Freude macht wenn mir etwas Neues aus dem Munde und zumal aus der Feder eines Esten zu Ohren oder zu Hände kommt, das vielleicht zur Bereicherung meines seit 35 Jahren gesammelten estnischen Sprachschatzes dienen kann.”

“So fand ich in Juni v J. da ich in Werro mit Predigern meines Sprengels zusammen war, in ihren Händen das geschriebene estnische Gedicht: “Ütte kurblikko mihhe hallelik kaibamine,” und da ich hörte, dass es von einem Esten sei, so eilte ich, es mir abzuschreiben. Der Inhalt war mir fürerst gleichgültig, bei jedem andern Inhalte hätte ich das auch gethan. Später hörte ich, dass ein Cannapähischer Schulmeister so die Klagen eines nahen Verwandten, der durch den Teufel der Habsucht verblendet, um irdischen Gewinnes willen dem Glauben seiner Väter und Verwandten verlassen, in Verse gebracht hatte. Zu Hause zeigte ich das Gedicht dem bei mir wohnenden Kirchenschreiber Tantz, mit dem ich oft über estnische Wörter und Redensarten spreche, mit den Worten: “Sehen Sie, was für ein langes und garnicht übles gedicht ein Este gemacht hat,” und gab es ihm auf seinen Wunsch hin, dass er es sich abschreiben könnte, verbot ihm auch nicht, es für Einen und Andern, der ihn darum bäte, es abzuschreiben, weil in dem Gedichte durchaus kein Grund war, ihm dies zu versagen.” (Praost Helli kiri Liivimaa konsistooriumile 11. veebruaril 1849. a. , praostkonna arhiivis).

Vahepeal analüüsitakse laulu sisu värsside kaupa ja kirjutatakse siis edasi: “So giebt er sich allein die Schuld, beklagt sich nicht ein mindesten über die orthodoxe Kirche, sondern spricht vielmehr ehrend von seiner Aufnahme in dieselbe. Nun aber schildert er die Zerrissenheit seines seelenzustandes, so dass sogar der Teufel ihn versucht habe, sich das Leben zu nehmen, gedenkt des heiligen Gelübdes, das er bi der Confirmation gethan, ober nun gebrochen habe, offenbart die Klagen seines ewangelischen Weibes für sich und ihre Künftigen der fremden Kirche anheimfallender Kinder, und bejammert mehres einzelne das er durch Verlassen der ewangelischen Kirche verloren: die Kirchengemeinschaft der Seinigen, das theil Abendmahl mit ihnen, die gemeinschaftliche Beerdigungsstätte, ermahnt die ewangelischen Brüder zu Treue in ihrem Glauben. - Kurz, das ganze gedicht enthält nichts gegen die orthodoxe Kirche. Wäre dies im geringsten der Fall, so wärde ich das Gedicht nicht aus den Händen gegeben, sondern in mein Pult verschlossen haben.”

Edasi selgub kirjast, et Kanepi ja Põlva kihelkonnas levis see laul õige laialdaselt. Talunikud olid ise üksteiselt maha kirjutanud (Praost Helli kiri Liivimaa konsistooriumile 11. veebr. 1849). Ka ei takistanud laulu levimist 1849. a. Sillakohtu kaudu antud kindralkubeneri käsk kokku korjata kõik leiduvad laulu ära kirjad ja ära keelata selle laulmine ja edasi andmine olgu suusõnalik või kirjalik.

Ka kinnitavad mitmed kohalikud inimesed, et see laul olnud peamiseks põhjuseks, et eestlaste üleminek õigeusku jäänud peaaegu seisma, kuna see laul ei olnud ainuüksi kahetsuslaul, vaid pilkelauluks (J. Raudjalg, Adam Kelder, Gustav Mandel). Ka seisnud naised kõvasti ülemineku vastu, nii et mitmel ülelänud mehel kodune elu päris kibedaks läinud (Adam Kelder).

Nagu selgub kroonikast, olevat alul praost Helli vastu mõeldud tõsta peasüüdistus, kuna tema kui praost ei olevat takistanud laulu levimist, kuid miskipärast olevat see asi vaibunud (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Kui vähe veneusu sissetung 1855. aastaks oli jõudnud edu saavutada näitab ka kirikukonvendi protokollis 29. dets. 1855 leiduv tabel kihelkonna koosseisust:

	mehi	naisi
1 Erastvere	713	787
2. Vana-Piigandi	122	134
3. Uus-Piigandi	52	42
4. Kooraste	218	220
5. Kaagremõisa	167 (luth) + 3 (vene)	173

6. Karste	189 (luth) + 3 (vene)	190
7. Jõksi	184	186
8. Valgjärve	173 (luth) + 41 (vene)	293 (luth) + 27 (vene)
9. Gross Johannishof	93 (luth) +3 (vene)	111 (luth) + 2 (vene)
10. Saverna	4 (luth) + 30 (vene)	6 (luth) + 35 (vene)
11. Uue-Piigaste	54 (luth) + 6 (vene)	66 (luth) + 7 (vene)
12. Tamme	114 (luth) + 3 (vene)	142 (luth) + 1 (vene)
13. Vana-Piigaste	182 gemischt	220 gemischt
14. Köllitz	174	214
15. Karaski	127 (luth) + 3 (vene)	175
16. Schwarzhof	94 (luth) + 3 (vene)	116
17. Hurmi	154	188
18. Pölgaste	258	279
19. Säriste	93 luth + 11 vene	110

Et kõige enam üleminejaid just kihelkonna põhjaosas (Valgjärvel, Savernas) oli, seletuvat sellega, et seal inimesed kõige viletsamas seisukorras olnud ja teisest küljest lähedusega Kambjale, kus veneusul rohkem pinda oli (Adam Kelder, J. Raudjalg, August Rätt, Mihkel Huik).

Veel enne, 1849. a. all on märgitud, et kogu kihelkonda kuulub 7100 hinge lutherlasi ja ainult 220 (vana ja noort) õigeusklikku... "Eine seltsame Gemeinde zu jetziger zeit..." tähendab pastor Kauzmann (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Kui Kanepi kihelkonnas veneusu liikumine nii vähe juuri ajas, siis peab rahvas seda veel praegugi pastor Kauzmanni ja tema järglase pastor Holsti vastupropaganda teeneks (J. Raudjalg). Eriti äge olnud Holsti vastasrindlus. Ta käinud rahvaga tihedalt läbi ja kinnitanud alati, et mitte musta küüne võrdki ei andvat veneusk enam kui lutheruse oma. Ja kui mõni vene preester jutlustama tahtis tulla, siis ei olevat ta seda surnuaialgi lasknud teha (Juhan Pähn, Adam Kelder). Teisena sügavana mõjurina mainitakse veel praost Ph. Rothi rahvaharidusliku töö järelmõju. Kanepi kihelkonna rahva vaimline tasapind oli Rothi ajast peale kõrgemale tõusnud kui ümberkaudseis kihelkondades ja see tegi rahva vastuvõtlikumaks pärastiste pastorite argumentatsioonidele, nii et hakati suhtuma suurema kriitikaga kõmulisisesse lubadusisse (J. Raudjalg).

Peale 1855. a. juhtus üleminekuid ainult juhuslikult, nii mainib pastor Falck kroonikas vaid üks kord 1888. a. üksikute üleminekute juhuseid õigeusku. Hilisemaid mainimisi enam ei leidu (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Kanepi kihelkonnas puudub vene õigeusu kirik; üksikud, kes olid end ümberristida lasknud käisid lähedal olevaisse kirikutesse, eriti Kambja (J. Raudjalg, Voldemar Huik).

Teisena lainetusi tekitanud liikumisena oli võtnud pinda Kanepi kihelkonnas herrnhutide – vennastekoguduste liikumine.

Esimesed teated kirikukroonikas herrnhutlaste liikumisest leiduvad 1841. a. all, kus kõneldakse 1841. a. Valgas peetud Liivimaa vaimulikkude sinoodist. Sel sinoodil olnud arutusel ka herrnhutlaste küsimus, milleks andnud põhjust Landrothi poolt esitatud kreisisaadiku von Hogemeisteri kirjutis, kus viimaste talupoegade rahutuste põhjuseks peetakse lutheruse kiriku poolt tehtud kitsendusi herrnhutlaste tegevusvabadusele, mis rahva seas nurinat tekitanud. Kirjutises nõutud endise vabaduse jaluleseadmist. Sinood olnud aga sellele vastu (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834, sama küsimuse kohta vt. lisa).

1842. a. all tähendab kroonikakirjutaja, et sel aastal herrnhutlased olevat muutunud eriti vaenuliseks tema vastu, kuna tema ei olevat hääks kiitnud nende eraldamispuüdeid kirikust (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Üldiselt olnud läinud sajandi keskpaiku vennastekoguduse tegevus Kanepi kihelkonnas õige laialdane ja elav (J. Raudjalg), kuigi liikumine ise juba ulatus tagasi XVIII sajandi teisele poolele (Robert Taba).

Vennastekogudusel oli kihelkonnas kaks palvemaja: üks Karaskis, praeguse Juusa talu maal, mis olevat ehitatud juba 1794. aastal ja teine Erastveres (Adam Kelder). Karaski palvemajas on peetud jutlusi kuni viimase ajani. Erastvere palvemaja on juba ammu suletud (Juhan Pähn).

Vahetõttu vennastekoguduse ja lutheruseu pastorite vahel olnud õige terav, kuigi otsitud vahel lepitust (Hans Kirss). Herrnhutlasil olnud oma jutlustajad, nn palvevennad, enamasti sakslased, keda valitud loosi teel (Juhan Pann).

Herrnhutlaste ja lutheriusu pastorite vahekorra kohta leidus praostkonna arhiivis mõningaid lisandavaid andmeid, dokumente:

I. "Kõrgest opetetu ning auvustetu Prauksi Herra nink Oppetaja!"

"Meie Teie kige allamba teenri Veeliste rahva selts, abbilisse, nink teolisse, Tarto nink Vorro maal, tulleme ütte allandlikko nink latselikko palvega, Teie, Meie armside vannambide ette, nink loodame, ja odame, ei mitte meie ärrä teenimisest enge Teie essälikkust armust, meile, kui ommist armsist vannembist, meie palve kulmist nink vastavõtmist sada..." (Vennastekoguduse kiri praost Hellerile 1846. a. maist).

Edasi pööratakse tähelepanu, et juba 14 aastat vahekord pastori ja nende vahel on halvenenud. Põhjusena tuuakse ette korraldusi, mis sundisid vendadekoguduse liikmeid tundma end kui vangisid, kelle kooskäimisi ja palvepidamisi valvatakse. Palutakse loobuda sellest suhtumisest nendega ja pidada neid sama Kristuse järelkäijaiks nagu on kirikki, lubada neil valida omale loosi teel üht sakslast palvevenda, nagu neil olnud senini kombeks. Kui aga õpetajad endisele seisukohale jäävad ja neid sulaselikult ja võõralt kohtlevad, võivad nad kirikust hoopis eemale jääda (Vennastekoguduse kiri praost Hellerile 1846. a. maikuust).

II. ärakiri pastorile vastusest sellele palvele, kus tagasihoidlikult teatatakse, et palve võetakse arutuse alla, kuid midagi ei lubata (Kiri ilma daatumita Võru praostkonna arhiivis).

III. Teine kiri, vennastekoguduse palve 5. juulist 1846. Erastvere palvemajast, kus palutakse nende palve, mis palub neile tegevusvabadust võimaldada konsistooriumile ette panna (Kiri praostkonna arhiivis vastava (1846. a.) kirjavahetuse seas). Palve edaspidise käigu kohta andmeid ei leidnud.

IV. Edasi leidub arhiivis kiri Holstilt, kus pastor teatab: tema juurde on ilmunud keegi Enkelmann, kes on määratud saksa vennastekoguduse tegelasena (ja kellele parajasti ehitatakse Kärjala mõisas eluruumi), diakoniks kohapealse herrnhutlaste koguduse juure. Kärglas (Kergel) asutetavat herrnhutlaste poolt ka kool, kuid nagu nimetatud Enkelmann teatavat, olevat see üsna kõrvalise tähtsusega, peamiselt tahtvat ta ennast välja arendada diakoniks, mis talle ülemate poolt määratud. Pastor olevat ta küll vastu võtnud ja lahke olnud, kuid veendunud, et ta jumalariigi poolt säetud hingevarjajana sellise kõrvalise abi vastu, mida ta ei vaja, peab protesteerima. Lubab hoiatada oma kogudust ja palub praostilt abinõusid tarvitusele võtta, et nimetatud Enkelmannil keelataks tema koguduse piirkonnas (Kanepis) tegutsemine (Kiri pastor Georg Holstilt 9. maist 1854. Praostkonna 1854. a. kirjavahetuste seas).

Läinud sajandi teisel poolel hakanud vennastekoguduse liikumine Kanepi kihelkonnas vaibuma (J. Raudjalg). Kogudused kuivanud kokku ja üks palvemaja (Erastveres) suleti (Adam Pettai). 1862. a. kirikuaruandes praostile mainib pastor Holst samuti, et herrnhutlaste liikumine näitab püsivat vähenemist (1862. a. "Kirchenbericht").

1869/70. a. kirikuaruandes pastor Holst arvab nägevat rahvusideede pinnavõitmise põhjusi osalt selles, et vennastekoguduse jutlustajad olevat kiriku mõju rahvas tugevasti kõigutanud, nii et väljastpoolt tulevad liikumised leiavad idanemisvõimalusi, kuigi tema nende vastu võitleb (1869/70 a. "Kirchenbericht").

1875. a. aurandes mainib pastor Holst: "... Herrnhut stirbt immer mebr ab." (1875. a. "Kirchenbericht"). Ja 1884 a. all kirjutatakse kroonikas, et herrnhutlaste kogudused on täiesti alla käinud (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). 1898. a. all tähendatakse kroonikas, et Karaski palvemaja pidanud oma 100 aastast juubelit, mille peetud juubelijumalateenistust, millest osa võtma palutud ka Falki, kuid viimane keeldunud (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Oma tähtsuse ja mõju oli herrnhutlaste liikumine juba ammu kaotanud, kuigi hingitses vaikselt veel käesolevalgi sajandil edasi (J. Raudjalg, Adam Kelder, Juhan Pähn).

Hariduslik olukord

Kihelkonna hariduslik tase näib XIX sajandi alguseni olnuvat õige madal. Katkendlikult töötanud vaid nn. köstrikool, kuna saadud andmetel esimene püsiv rahvakool asutati Kooraste mõisa juurde 1763. a. Seegi püsis alul peaaegu üksikuna kuni pastor Ph. v. Rothi ajani, mil alanud alles laialdasem hoolitsemine rahvahariduse tõstmise eest. Enamik praegutegutsemaid vallakoole on asutatud Rothi pastoriks oleku ajal ja võlgnevad oma asutamise eest tänu Rothi agarale tegevusele. Roth olnud väsimatu ses sihis töötama (J. Raudjalg, Robert Taba). Ta käinud mõisnikele järeljätmata peale, kutsunud neid kokku nõupidamisele, selgitanud rahvahariduse tõstmise vajalikkust ja saanudki mõisnikud nõusse (Paul Vassar).

Ühest sellisest koosolekust leidub ka protokoll "Prediger Conventi protokolliraamatus" a. 1803.

Koosolekust võtnud osa peale kohapealsete mõisnikkude praost v. Roth ja ümberkaudsed pastorid: Oldekop, Moritz, Vick, Marpurg, Major, Bornwasser ja Hehn.

Sellel koosolekul tulnud punkt C all arutusele koolikorralduse küsimused:

“Auf die Frage des Herrn Probst von Roth, wie die Schwierigkeiten zu haben wären, welche der Bildung des Bauern durch Lectüre entgegen stehen, gaben die Herren Prediger an:

a) Des Schwierigkeiten Armuth, Mangel an zweckmässigen Büchern, Kostbarkeit der Bücher, Unwissenheit der Schulmeister, Mangel an Guten Schulen, Mangel an gutem Willen, sowohl auf Seiten der Lehrer als Lernender, Furcht vor dem Soldatenstande, Besorgniss der Erbherren dass ihr Interesse durch Aufklärung der Bauern leiden möge.

b) Als Mittel diesen Schwierigkeiten abzuhefen. Verbesserung des oekonomischen u. politischen Zustandes der Bauern. Ermahnungen und Ermunterungen von Seiten der Prediger. Gute Schulen. Zweckmässige Bücher Wohlthätigkeit derselben Fixirung einer allgemein geltender Büchersprache, unter allen Ehstnischen Dialekten, Hülfreiche Unterstützung von anderen ständen.

Auf die Frage des Herren Pastor Vick, durch Welche Mittel der häusliche Unterricht bey den Bauern befördert werden könne, erklärten die Herren Prediger folgende für die Zweckmässigkeiten.

Saumseligen Eltern Vierweise zu geben und andere Strofen denselben zu zuziehen. Und unwissende Lehrlinge nicht zu confirmieren und unwissende Brautpaare nicht zu Frauen, sondern sie erst zur Schule anzuhalten. Die Schulmeister und Kirchen Vormünder monatlich die Häuser der Bauern zu besuchen, zu prüfen und rappotiren zu lassen oeffentliche Prüfungen anzustellen, verknüpft mit öffentlichem Lohe, Tadel und Belohnungen, den Eltern gedrückte Anweisungen, zum häuslichen Unterricht in die Hände zu geben” (Prediger Convent Protocolle 1803. Arhiivis.).

Nagu eeltoodud protokollgi tõendab ja nagu kihelkonnas veel praegugi teatakse kõnelda ei olnud koolide asutamise hariduse saamiseks takistused kõrvaldatud. Rahvas ei olevat veel kaua suhtunud koolidesse kuigi heatahtlikult, kui just mõned erksamad talupojad välja arvata. Oldi niikuinii ülekoormatud igasugu maksudega ja koolidest nähti tõusvat endale veel lisakulusid, lisakoormust (Adam Kelder). Suurel osal oli võimatu lapsi juba sellepärast kooli saata, et ei olnud lastele jalanõusid, riideid ega toidumooni kaasa anda, kodu juures võisid nad paljajalugi lipata (Adam Harri). Eriti kannatanud külakoolid viljaikaldusaastail, kui nälg maale tuli (Adam Pettai). Seda näeme ka kroonikas, kus pastor Kauzmann kaebab kihelkonnas olevate koolide seisukorra üle 1814. a.

Rahvas olevat nii vaene, et lastele ei jätku toidumooni kaasaandmiseks. Ka üldiselt kannatavat eranditult kõik koolid suure puuduse all, kuna mõisnikkudelt ei tulevat mingisugust toetust, sest viimased, arvestades silmapilgu huviseid, ei tee midagi üldsuse hea käekäigu eest; neil puudub täiesti huvi rahva vastu (Chronik der Kirche und Gemeinze zu Cannapäh Anno 1834).

Üldse olnud kooliskäimine kaua korratu, millele pastorid püüdnud küll vastu võidelda noomimisega ja tihti rahatrahviga. Viimased mõjunud küll osaliselt (Robert Taba), kuid korralikum kooliolukord hakkas maksma ikkagi alles rahva paremale järjele saamisega ja huvi tõusmisega (Robert Oja).

Kooliõpetuse kõrval oli kõrvaldatud veel kodune õpetus, nn Hausunterricht. Lugeadaoskajad vanemad pidid lapsi kodus lugema õpetama ja pastor käis lapsi aastas üks või paar korda läbikatsumas, kusjuures paremaile lugeadaoskajaile anti ergutusena ja teistele eeskujuks kingitusi, kas raamatukesi ehk raha (Robert Taba). Niisugune kodune õpetus kestnud kohati päris kaua - st hilisema ajani (Paul Vassar).

Alul olnud kooliõpetuse ainsaks sihiks ainuüksi lugemise kätteõpetamine. Kooliõpetajad isegi mõistsid ainult lugeda ja kirjutamisest ei olnud neil aimugi (Robert Taba).

Õpetus piirdus katekismusest lugemisega, salvide päheõppimisega ja nende laulmisega (Jakob Kohk).

Koolis käidi veel Rothi ajal ainult üks päev nädalas, nimelt neljapäeval ja terve kooliaeg kestis novembrist maarjapäevani. Kuigi Rothi ajal juba hakati nõudma, et koolis käidaks 5 päeva nädalas, ei andnud see nõudmine mingeid tagajärgi (Ville Nõmm). Õpilasi oli umbes ühe külakooli peale 10-20 last, missugune arv ei olnud kunagi alaline, vaid kõikus alatas, langedes vahest veelgi madalamale (Robert Taba). 1840-dail aastail hakatud kohati (Koorastes) juba rehkendust õpetama. Rehkendus piirdus kokkuarvamisega. Lugemisraamatuks olnud Uus Testament (Robert Taba). Alles 1870-dail hakatakse õpetama õigekirja ja matemaatikat (4 tehet lihtarvudega). 1877. a. peale tuli juure vene keele õpetus ja natukene hiljem hakati kõiki aineid õpetama vene keeles (Lydia Pähn). Alles peale 1905. a. tehti külakoolidele soodustusi selles, et esimese aasta õpilasil lubati osa aineid õpetada eesti keeles, viimasesse klassi jäi õpetus endiselt venekeelseks (Robert Taba).

1877. a. peale pikendati kooliaega. Õpetus kestnud siis 15. okt. 15. aprillini. Õpilased oli jaotatud viide gruppi: 1) pärisool, kus käidi koolis 5 päeva nädalas, 2) kordajad (leeriminejate ettevalmistus) - iga kuu 4 päeva, 3) aabitsaõppijad (algajad), 4) mahajäänud, need kes pärisoolis hakkama ei saanud, 5) need olid 8-9-aastased, kes lugemist õppisid ja õpetaja juures katsumisel käisid (Robert Taba).

Kooliruumid olid alul õige viletsad. Rothi ajalgi asusid mõned koolid talu suitsurehes ja alles pikapeale hakatud hoolitsema kooliruumide eest (Robert Oja), nii ehitatakse 1837. a. Koorastes mõisa kulul koolimaja, kus on juba klassituba ja kooliõpetaja tuba. Aknad lahkend ja avarad, majal ehitatakse korstengi peale (Robert Taba).

Kooliõpetajaks oli varem mõni tolle aja kohta haritum talunik või käsitöölaine, kes lugeda mõistis. Ta sai palgaks 4 vakka rukist, 3 vakka kesvi ja 1 puud soola. 1810. aastail tõuseb kooliõpetaja palk 6 vaka rukki ja 6 vaka kesvade, 1 puuda soola peale (Robert Taba). Maa eest, mis oli koolipapal kasutada pidi ta mõisale tegu tegema (Ville Nõmm). Teokohustusist vabastasid mõisnikud koolmeistri alles 1830dail aastail (Robert Taba). Sellal olnud tavalikuks palgaks koolmeistrile 10 vakamaad maad ja 1880dail aastail saanud ta tasuks juba 10 taalrit maad, peaaegu keskmine talu.

1890dail aastail alles minnakse üle rahalisele tasule, kuid selle kõrvale jääb temale koolimaa ikkagi kasutada (Jakob Kohk).

Rothi ajal pidid õpilased maksma igaüks 5 kopikat valguse raha ja üks koorem puid aastas. Hiljem jäeti valgustusraha ära, nii et valgustuskulud kandis koolmeister ja puud andis mõis (Robert Taba).

Suuremaks ümberkorraldusajaks koolielus oli venestusaeg. Nagu juba eelpool tähendatud läks kogu õpetus üle vene keelele. Endised õpetajad, kes pea ükski vene keelt ei osanud kas lasti ametist lahti ja nende asemele võeti tihti umbkeelseid venelasi, kes sugugi eesti keelt ei mõistnud, kuid suuremalt jaolt palkasid endised õpetajad ise omale vene keele oskajaid abilisi, hiljem aga keelati see ära (Lydia Pähn, Villem Nõmm, Robert Oja, Robert Taba).

Inspektorid, kes venestuseajal koole revideerimas käisid olid sagedasti venemeelsed (Robert Taba). Sellistel revideerimiskäikudel juhtus tihti koomilisi lugusid. Kui õpetajad kuulsid, et revident tulemas, koguneti mõne vene keelt oskaja juurde kokku, et õppida hädavajalikud ütelsed, enne kõike aga "tak totšno" kätte ja igale küsimusele vastati siis huupi; kui küsitud ühelt vanemalt õpetajalt, kui vana ta olla, vastanud ta samuti "tak totšno" (J. Raudjalg). Ühe kõige venemeelsema revidendina mäletatakse inspektor Adolf Luigi (Tartu- ja Võrumaa koolide inspektor), kes oli sünnipärane eestlane, kuid nii mõnegi eestlasest õpetaja kohalt kangutas (Robert Taba). Viimane inspektor venelane Kaminski olevat olnud tolerantne mees ja väga hea pedagoog (J. Raudjalg, Robert Taba, Paul Vassar). Üldse ei võivat juttugi olla siin koolide täielikust venestamisest, kuna siinsed õpetajad olnud peaaegu eranditult eestimeelsed, ja kui juhtuski mujal teisiti, siis oldi venemeelne ainult leivakanika pärast (J. Raudjalg).

a) Kanepi kihelkonnakool

Nagu eelpool öeldud, langeb suurema osa Kanepi koolide asutamisaeg praost Joh. Ph. v. Rothi aega. Tema ajal olevat koolielu seisnud üldse kõrgemal tasemel kui veel mõni aeg pärast teda. Peale külakoolide, milledest lähemalt allpool, asutati Rothi ajal 1805. a. poisslaste kihelkonnakool "Parochialschule" ja peatselt selle järele tütarlastele "Armen und Indutrieschule". Nii poisslaste kihelkonnakooli, kui ka tütarlaste töökooli kulud pidi kandma kihelkond. Õpetust anti poeglastele lugemises, kirjutamises, arvuteaduses, laulmises, usuõpetuses ja mõnedes käsitöodes, nagu nt raamatuköitmises. Tütarlastele - lugemises, laulmises, usuõpetuses ja õlepunumises (Chronik der Kirche und Gemendi zu Cannapäh Anno 1834).

Kuigi mõlemad asutused olnud otstarbekohased ja kasulikud ei näinud kihelkond nende edasipüsimist mitte heameelega ja peale praost Rothi surma kaotati mõlemad koolid; järgmine pastor ei olevat neist koolidest enam jälgegi näinud, ka koolimajad olid ära müüdnud (Chronik der Kirche und Gemendi zu Cannapäh Anno 1834).

Uuesti asutatakse kihelkonnakool alles pastor Kauzmanni eestvõttel 1843. a. Samal aastal, 14. mail olid parun Carl v. Brünningen zu Pallyper ja pastor Schwartz Põlvast kooliderevisjonil, kus samal päeval otsustati koolikonvendi koosolekul asutada kihelkonnakool. Ja nagu edasi selgub, algaski kool 1843. a. sügisel oma tegevust 16 õpilasega.

Järgmisel, 1844. a. teinud kihelkonnakool häid edusamme. Koolis käimise korras tehtud muudatusi. Kui eelmisel aastal kihelkond tasus 8 õpilase koolikulud kuna ülejäänud käisid oma kulul, siis tehti selles punktis muudatus, sest niisugune kord olevat tekitanud kadedust ja hõõrumisi. Siit peale andis kihelkond 14 sülda küttepuid ja kolm mõisat andis 40 rbl. õppejõu palkamiseks raha, kuna õpilased oma ülespidamise said kõik kodust. Muudatus olevat kasuks olnud: õpilaste arv sellejärele hakanud kasvama (Chronik der Kirche und Gemendi zu Cannapäh Anno 1834).

1846. a. kohta leiame pastor Kauzmanni märkme, kus ta kirjutab: kihelkonnakool teeb küll edusamme, kuid koolielu seisvat ikka veel algastmel (Chronik der Kirche und Gemendi zu Cannapäh Anno 1834).

1847. aasta all tähendab pastor Kauzmann: ehkki viletsus maarahva seas suur, mille all kannatavad ka külakoolid, on kihelkonnakool edasi teinud püsivat tööd (Chronik der Kirche und Gemendi zu Cannapäh Anno 1834). Et kihelkonnakooli asutaja pastor Kauzmann 1849. a. Kanepist lahkus, lõpevad tema lahkumisega lähemad teated kooli kohta. Ainult üksikuid, juhuslikke teateid õnnestus siit-sealt saada. Kooliajaloo jälgimist takistab ka asjaolu, et koolimaja ühesolevate dokumentidega on hiljuti maha põlenud.

Kanepi kirikukonvendi protokollidest (1850-1875) näeme, et 1855. a. oli kihelkonnakoolis 21 õpilast ja 1857. aastal 18 õpilast (Kannapähns KirchenConventsProtocolle 1850 bis 1875 (incl.)). 13. mail 1863. a. mainitakse kihelkonnakooli edusamme: õpilaste oskust laulda ja eesti ning saksa keeles lugeda, kuna selle kõrval geograafia ja arvuteadus olevat nõrgem (Kannapähns KirchenConvents Protocolle 1850 bis 1875 (incl.)). 15. mai 1864. a. protokollist selgub, et kihelkonnakooli kursus kestis kaks ja pool aastat (Kannapähns KirchenConvents Protocolle 1850 bis 1875 (incl.)).

1884. aastal kirjutab Falck: vakantsi ajal (1883-1884) olevat koolid viletsamaks läinud, väljaarvatud kihelkonnakool, mis tegutsenud endiselt intensiivselt edasi ja olevat saanud (sel aastal) ühe klassi lisaks ja hakkas töötama kolme õpetajaga (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Lisaõppejõuna on J. Raudjalg, kes Kanepisse tuli 1884. aastal (J. Raudjalg). Samal ajal oli üheks kooliõpetajaks Julius Erlemann (J. Raudjalg, Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Kuid juba 1888. aastal vähendatakse kihelkonnakool ühe klassi võrra ja kihelkonna kooliõpetaja J. Erlemann lahkus Kanepist, et minna Aleksandrikooli õpetajaks, mida Falck nimetab suureks õnnistuseks kihelkonnale, et see mees kord lahkus (Chronik der Kirche und

Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Ka õpetaja J. Vahi lahkub 1890. aastal ja asemele saab uueks kooliõpetajaks Juh. Valdmann, keda aga juba 1896. a. vallandatakse Falcki poolt, kuna nad ei olevat sugugi sobinud üksteisega (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). J. Raudjalg oli aga kihelkonnakooli õpetajaks viimase ajani, ka peale saksa okupatsiooni veel (J. Raudjalg).

b) Kooraste vallakool

Kooraste vallakool asutati 1763. aastal. Erikoolimaja siis veel ei olnud. Kool asunud Kiviküla Alakivi talu suitsutares, kus koolmeistriks oli sama talu peremees Kivi Samul alates 1763. a. kuni 1798. aastani. Kivi Samul, kes ise ainult lugeda mõistis, õpetanud lapsigi ainult lugema. Muidu olnud ta osav ja hoolas õpetamises. Koolis käidi üks päev nädalas (Robert Taba jutustus ja koolikroonika).

Teiseks õpetajaks oli Kivi Rein 1798-1811. a-ni ja 1811. aastast kuni 1818. a. Kivi Peeter (mõlemad esimese koolmeistri pojad). Koolikatsumisi, mida ikka vahetevahel olevat tehtud, kartnud lapsed väga, värisenud ikka, kui ettelugema läksid (Koolikroonika).

1818. a. - 1837ni oli Kooraste koolmeistriks Kivi Karl, kes 1819. a. suitsurehe juurde ehitab kambri, kus siis ise elab ja ka lapsi õpetab. Tema ajal käis koolis 13 last. Ka võtab Karl Kivi 1822. aastal ette kooliruumide paranduse. 1836. a. võetakse ette uue korralikuma kooliruumide ehitamise. Ehitamine toimub mõisa kulul; ehitatakse uus klassituba ja kooliõpetaja tuba. Majale ehitatakse korsten peale ja pannakse telliskivipõrand (Robert Taba).

1839-1859. a. oli õpetajaks Peep Abel, kes peale lugemise mõistab ka kirjutada, rehkendada (kokkuarvamist) ja laulda. Tema oli ka esimene, kes kooliõpetaja eksami tegi kirikuõpetaja juures (Robert Taba).

1853. a. novembris põles koolimaja maha, kusjuures sisse põlesid ka Peep Abeli mõlemad lapsed (Robert Taba).

Järgmisel aastal, 1854 ehitati uus koolimaja, milleks kohalik parun andis mõisa magasiada hoone; hoone on praegu alles, metsavahi käes. Seal oli juba suur klassituba, kuigi madal, olid tal suured aknad - kaks akent kummalgi pool seinas, ja valgust oli küll. Peale klassituba oli uutest kooliruumides veel 3 tuba, mis kuulusid õpetajale, sahvri õpilaste söögikottidele ja keller. Põrand oli puust, mille peal õpilased laotatud õgedel ööseti magasid (Robert Taba).

Õppetöö kestis 10. nov. kuni 20. märtsini 5 päeva nädalas. Lugemiseks tarvitati Uut Testamenti, kuid kirjutamist veel ei õpetatud (Robert Taba).

Koolimaa eest, mis olnud koolmeistri kasutada Abeli ajal enam tegu mõisale ei tehtud (Robert Taba).

1859. a. peale saab koolmeistriks Jaan Flink, ametilt rätsep. Flink osanud peale lugemise ka kirjutamist, neli tehet rehkendust ja saksa keelt. Üldse olnud Flink väga "peenike mees" (Robert Taba). Et Flinki ajal kool heal järjel oli, selgub ka 13. mai 1863. a. visitatsiooniprotokollist, kus paremaid vallakoole loetelles mainitakse ka Kooraste kooli.

1874. a. maakooli seadus toob kooliellu muudatusi. Siit peale hakatakse nõudma õigekirja ja 4 tehet (lihtnumbritega) arvutamist. Kuna Flink sellega hakkama ei olevat saanud võtnud ta omale abiliseks Kusta Kanni.

1880. aastal ehitati uus (praegune) koolimaja, kus juba Kusta Kann saab iseseisvaks õpetajaks. Koolimaja ehitati Vastse-Kivi talu maa peale. (Maja on 72 jalga pikk, 36 jalga lai ja 11 jalga kõrge, aknad 6x4.) Koolimaja ehitajaks oli Kooraste parun Paul Ungern-Sternberg. Uues koolimajas algas töö 1881. a. sügisel. K. Kann oli õpetajaks 1881-1899. a. 1877. a. peale läks kool vene ministeeriumi alla ja kui esialgu õpetati ainult kirjutamist ja rehkendamist vene keeles, siis veidi hiljem läks kogu õpetus vene keele peale üle. Kann, kes ise vene keelt õige vähe valdas, lasti varsti lahti ja kooliõpetajaks sai Robert Taba (1899. a. kuni siiani). Palgaks sai Taba 40 rbl. rahas ja 62- vakamaalise talu.

Peale vene revolutsiooni 1917. a. muutus kooligi olukord. Õpetamine läks uuesti üle eesti keelele, ainult vene keel oli ainena seas. Alul oli kool kolmeklassiline, kuid 1919. a. lisati üks klass juurde.

1918. a. sügisel enamlaste valitsuse ajal kaotati usuõpetus ära ja selle asemel soovitati võtta mingi teine aine. Saksa okupatsiooni ajal 1918 läks õpetus üle saksa keele peale, kuid see kestis vaevalt paar kuud.

c) Hurmi algkool

Hurmi kool asutati 1786. aastal. Eri hoonet kooli jaoks ei olnud ja kool asus Hurmi vanas kõrtsis. Koolis käisid kahe valla – Hurmi ja Põlgaste lapsed. Hoone, kus kool asus oli küll suur, kuid suureks paheks oli, et samas majas oli ka kõrts. Kooliõpetajaks oli kõrtsmik. Õpilasi oli väga vähe, sest kooliskäimist segas valitsev vaesus: puudus toit ja riided. Kõrts omaltpoolt mõjus halvavalt õpilaste kommete: õppisid joomist ja muidki halbu kombeid. Niisuguse nähte vastu astus kohalik pastor v. Roth üles, mille järgi komissar nõudnud uue koolimaja ehitamist, ka nõuti, et

koolmeistril ei tohtinud olla muud ametid kui laste õpetamine. Kuid uus koolimaja ehitati siiski alles 1809. aastal.

1803. a. oli koolmeistriks Jüri Sollelnu, keda aga juba 1810. a. vallandati (põhjused teadmata) ja järgmiseks õpetajaks saab Samuel Kolli, kes arvatavasti ametit pidas kuni 1818. aastani, sest 1818 a. - 1845. a-ni on Hurmi kooliõpetajaks Mikk Lederhorn. Lederborn olnud väga hea õpetaja. Alul käinud koolis ainult 9 last, kuid 1837. a. tõusis õpilaste arv 46-ni, nende seast mõistsid kuus last kirjutada.

Järgmiseks õpetajaks sai Johann Sibul (1845-1874). Tema ajal käis koolis juba 55 õpilast. Kui 1864. aastal lahutati Hurmi ja Põlgaste mõisad, jäi ta edasi Hurmi kooliõpetajaks.

1857. a. ehitati Hurmi uus koolimaja. Alates 1874. a. kuni 1880. aastani oli õpetajaks Voldemar Luik ja 1880-1906 Jakob Kattalsepp. Kuni 1880dani sündis õpetamine eesti keeles, kuna sellejärele hakati enam õpetama vene keelt. 1906. a. lahkus Kattalsepp vabatahtlikult ja hakkas põllumeheks.

1906 a. - 1909. a. oli kooliõpetajaks Kristjan Savi. Peale 1906. a. hakati Hurmis õpetajatele palka maksma rahas, maa mis seni olnud õpetaja palgaks võeti siis ära, mille pärast oli veel kohtuskäimisigi mõisaomanikuga (Kornelius Kudu). Et aga rahapalk oli võimatuseni kehv ja ei elatanud õpetajaid, siis vahetusid õpetajad pea iga aasta tagant.

1909-1911 oli õpetajaks P. Saksing, 1911-1912. a. Oskar Palgi. 1912-1914. a. Salme Kolk, 1914-1916 a. Julie Purru. 1915. a. 29. märtsil revideerib pastor Falck koole, kusjuures ei tee vahet nooremate ja vanemate õpilaste vahel, vaid nõuab kõikidelt üheväärsed teadmeid.

1916-1922 aastani on õpetajaks Meta Kolk ja 1922. aastast alates Lydia Pähn, kes omal kohal veel praegugi töötab. (Hurmi kooli ajalugu on kirjutatud sama kooli kroonika järele, mis alustatud 1915. aastal.)

d) Vana-Piigaste algkool

Täppis aeg kunas Vana-Piigaste kool on asutatud, pole teada, kuid et 1786. a. on pärit esimene kooli katsumise kirjeldus, siis oletab praegune õpetaja Villem Nõmm, et kool on asutatud 1785-da aasta paiku (Villem Nõmm).

Esimeseks õpetajaks oli Kangro Davita ja kool asus tema elutares. Kangro Davita oli mõisa päevamees. Palka ta mingisugust ei saanud, kuid kooli ajal vabastati ta mõisatööst – see oligi tema palk. Kooliskäijaid lapsi oli umbes 28, kelledest suurem osa leivapuuduse pärast korralt koolis käis.

1803. a. leitakse et kooliruum on oma otstarbeks kõlbmatu. Sel ajal oli kooliõpetajaks Kaspre Jaan, 29 a. vana. Tema ei saanud ka palka, kuid vabastati teoorjusest koolipäevadel.

1808. a. ehitati Krootuse ja Vana-Piigaste valla jaoks koolimaja, mis asunud V-Piigaste mõisast umbes 1 verst lääne poole. Praegu kutsutakse seda kohta Vana koolitare. 1809. a. sai juba kooliõpetaja kohaliku mõisniku käest palgaks 18 vakamaad maad, 4 vakka rukkeid, 4 vakka kesvi, 1 vakk ube.

1811. a. oli õpetajaks J. Köster. 1818. aastast tuli Jakob Arrap. Tollal oli kooliskäijaid lapsi 40, kuid neist käis ainult kaks last korralikult koolis.

Elanikud – talupojad ei näinud kooli hea meelega, sest see nõudis neilt uusi pingutusi, selles nähti uut teoorjuse koormust, sest kooli ülevalpidamine oli rahva kanda (Villem Nõmm).

1822. a. sai õpetajaks Adam Sulg. Peale pärisorjusest vabanemist tõuseb kooliskäijate arv juba 15 peale.

1824. a. alates oli kooliõpetajaks Jaan Jürgens ja 1838. a. peale Juhan Urb, kes oli kooliõpetajaks 1849. aastani. Alates 1849. a. - 1872. a. oli õpetajaks Juhan Muld, kes olnud väsimatu ja agar omal alal. Palgana sai Muld, nagu ennegi, vallalt maad ilma maatasuta. Arvatavasti ostis vald mõisalt maa, sest peale maa sai Muld ka rahapalka. 1851. aastal ühendati Vana-Piigaste vald Uue-Piigaste vallaga ja ehitati uus koolimaja endisest koolist pooleteist versta läänepoole, Hallimäe talu maa peale. Kuni kooli ehitamiseni, mis toimus 1852. a. tarvitati kooliruumiks Hallimäe talu rehetaret.

Peale uue koolimaja ehitamist andis Vana-Piigaste mõisnik kooliõpetaja Mullale Hallimäe talumaa palgaks, mille eest vald mõisnikule renti maksis. Kooliskäijaid lapsi oli umbes 40, keda sunniti viisahirmuga koolis käima.

1872. a. sai õpetajaks Gustav Muld, Juhani poeg, kes oma hariduse oli saanud Kanepi kihelkonnakoolis. Õppekeeleks oli emakeel ja õpetati arvuteadust, laulmist, usuõpetust ja maateadust. Gustav Muld võttis osa peale koolitöö veel seltskondlikust tegevusest - oli Kanepi laulukoori liige.

1887. aastal läksid koolid inspektorite valve alla, ühtlasi tuli vene keele õpetamine, et G. Muld vene keelt ei osanud, siis palkas ta omale abijõude. Esimeseks oli keegi Ahi, siis Juhan Vägi, Otsing ja Paul Vassar. Kuid 1899. aastal lasti Gustav Muld siiski ametist lahti.

Juba G. Mulla ajal ehitati Hallimäele uus koolimaja (1876. a.). Ehitamisest võtsid osa Vana- ja Uue-Piigaste omanikud ja vald. Koolimaja, arvates selleaegsete olude kohta, oli ruumikas. 1884. a. võeti ette sisemiste ruumide ümberehitamine; kuna suur osa lapsi jäid õõseks kooli, siis ehitati kooliõpetaja tuba tütarlaste magamistoaks ja kooliõpetaja ruume suurendati 1885. a. teiste kõrvalruumide arvel.

1899. a. tuli õpetajaks August Rootsi. Et talu endisele õpetajale G. Mullale kasutada jäi, siis sai uus õpetaja ainult rahapalka.

1902. a. sai õpetajaks ministeeriumikooli hariduse saanud Paul Lindman, kes 1906. a. läks Pangodi vallakirjutajaks. 1906. a. peale on koolmeistriks Villem Nõmm, lõpetanud Kolga ministeeriumi pedagoogika klassi.

1918. a. 25. jaanuaril keelas maakooli valitsus Eesti Tööraha koolivalitsuse poolt usuõpetamise ära, mille asemele Kanepi õpetajate poolt asetati: looduslugu, võimlemine, tervishoid. 1918. a. 4 aprillist – 13. aprillini oli koolitöö katkestatud, kuid selle järgi töötas rahulikult vägede lahkumiseni. (Kooli ajalugu kirjutatud kooli kroonika järgi.)

e) Tamme kool

Tamme kooli ajalugu on kirjutatud Valgjärve sekretäri August Rätti jutustuse järele, kuna nimetatud kooliõpetaja (praegune) prl. Taba oli haige ja kooli sisse ei pääsenud.

Kool võiks olla umbes 80 aastat vana, seega siis asutatud umbes 1851. aastal. Kuni praeguse koolimaja ehitamiseni, mis sündis 1893. aastal, asunud kool praeguse Valgjärve vallamaja läheduses Kiltre talus. Veel enne praeguse koolimaja ehitamist, oli sama Kiltre talu maa peale ehitatud üks õige väikene koolimaja.

15. mai 1864. a. visitatsiooniprotokollist näeme, et Tamme koolimaja ehitamine olevat hädavajalik, sest praegune olevat täiesti lagunemisel (Visitatsiooniprotokollid). Kunas ehitamine ette võeti, ei selgu.

Varem olevat Tamme kool töötanud 3-õppeaastalise koolina. Kooliõpetajaist nimetab jutustaja: Vares, kes olnud kooliõpetaja kuni 1880. aastani (August Rätt). 1881. a. kutsuti Tamme kooliõpetajaks Karl Luiga, kes kuni 1881. a. oli Valgjärve koolis abiõpetajaks oma isale Mihkel Luigale (Jakob Kohk). Peale Karl Luiga olevat õpetajaks olnud Pöder kuni 1905. a.-ni. 1905 a. kuni 1920ni keegi Mõttus. Peale 1920. a. varsti suleti Tamme kool ja alles 1929. aastal avati uuesti. Praegu on Tamme kool ühendatud Piigaste kooliga, kus asuvad kaks esimest õppeaastat. 1929. a. alates on kooliõpetajaks prl. Taba (August Rätt).

f) Valgjärve algkool

Koolikroonika järele kirjutatud.

Kool on asutatud enne 1856. aastat, millal, ei ole siiski teada. Alguses asunud kool Vana talu tares. Esimeseks koolmeistriks oli Piha, kes küll lugeda mõistnud ja hea laulumees olnud, kuid siiski kirjutada ei olevat mõistnud. 1856. a. tuli õpetajaks Mihkel Luiga (Georg Eduard Luiga isa). Mihkel Luiga olevat oma hariduse saanud Rõngu kihelkonnakoolis. (Nagu visitatsiooni protokollis selgus määrati Mihkel Luiga 1857. a. Peeter Piha asemele Valgjärve kooliõpetajaks.)

Uus koolimaja ehitati 1867. a. paiku, 1. okt. 1867. a. õnnistati uus koolimaja. Koolimaja ehitati Valgjärve ja Pikajärve mõisaomanikkude poolt Valgjärve mõisa ääremaille, rabale, mis kõlbmatu olnud.

1881. a. ehitati koolimaja osaliselt ümber. Endises klassiruumis oli kolm pikka lauda. Töö alanud kell 8 hommikul laulu ja palvega. Siis loeti piibelt ja katekismust, selle järele Testamendi lugemine. Kell kaks oli lõunavaheaeg.

1878. a. toodi kooli lugemisraamatuks "Laste Söber", mille puhul inimesed nurisesid, sest seal ei olevat jumalasõna sees. Peale 1878. a. läks õpetus vene keele peale üle, siis oli Mihkel Luigale abiliseks poeg Karl, kes sealt 1881. a. lahkus (vt eespoolt). Sellejärele oli isale abiks Georg Eduard Luiga kuni 1887. a., mil koolivalitsus temale õpetamise ära keelas ta halva kommete pärast – ta olevat lugenud Heinet. 1887. a. on M. Luiga abiliseks M. Peets, kes abilisenä töötas kuni 1890da aastani; järgmisena tuli Ronk, siis Sööt, kes mõlemad olid ainult üks aasta, ja 1902. a. Karl Lipping.

1898. aastal ehitati praegune koolimaja, kuna endisest koolimaja palkidest ehitati seltsimaja. Alul oli koolimaja ühekordne ja alles hiljem ehitati teine kord peale.

1897. a. pani Mihkel Luiga kooliõpetaja ameti maha ja läks pajukile - sai 24 rbl. aastas. Kuid juba 1898. a. tuli mingisugune konflikt, kokkupõrge M. Luiga ja vallavalitsuse vahel, mille tagajärjel võeti pajuk ära. Peale M. Luiga lahkumist oli õpetajaks K. Lipping.

1912-1923. a. oli õpetajaks Martin Siiman, kelle ajal sai kool ministeeriumikooliks muudetud. Ka Siiman pidas abilisi. 1923. a. - 1927. aastani oli koolijuhatajaks Hugo Neumann, õpetajaiks olid Pihlau, Kööri, Kelder.

1927. aastast on koolijuhatajaks Jakob Kohk, õpetajaiks J. Kitzberg ja prl. A. Roos.

g) Karaski algkool

Kooli ajalugu kirjutatud sama kooli kroonika järele, mis algatud 1916. aastal.

Karaski kool on asutatud 1819-1820. a. vahel. Alul asus kool herrnhutide vennastekoguduse palvemajas ja alles 1876. a. ehitati koolimaja, mis on alahoidunud tänini.

Esimeseks kooliõpetajaks oli Undrits, kellest aga lähemad teated puuduvad. Järgmiseks õpetajaks oli Jaan Sibul, kes oma ametit pidas 20 aastat ja kes hiljem omale Kanepi kirikumõisa rentis. Sibulile järgnes Gustav Paidra, kelle ajal kooli tuli juba vene keele nõudmine. Nii Sibuli kui Paidra ajal käis koolis 25 õpilast.

Peale Paidra sai õpetajaks August Raig 1903-1906. a. Raig olnud väga mõnus ja hea pedagoog, kuid peale 1905. a. vallandati ta kohalt, kuna teda kahtlustati mingist salakoosolekust osavõtmises. Nii seisis koolitöö kuni järgmise õppeaastani ja 1906. a. oktoobrist asus kooliõpetaja kohale Jaan Tsiugand, kuid kes peagi kohalt olevat lahkunud, kuna saadud palgaga ei olevat saanud oma perekonda ülal pidada. Tsiugandi järgi tuli O. Liina, siis P. Veedler ja A. Vasser. Igaüks neist oli õpetajaks ainult üks aasta, kuna neid kutsuti sõjaväkke.

Selle järgi olevat õpetaja asetäitjana valitud Oktav Pettai (Nuustaku progümnaasiumi haridusega), kes õpetajana oli kohal poolteist kuud, kuni valiti Rudolf Toom (Treffneri gümnaasiumi haridusega) õpetajaks.

1915. a. olevat pastor Falck kooli revideerimas käinud, kus olnud eriti karm kooliõpilaste vastu, koheldes ka õpetajaid väga hoolimatult. Sel revideerimisel olevat ta piibliloo ette võtnud ja kõiki õpilasi eksamineerima hakanud ühte viisi – ka esimese klassi õpilased pidanud teadma kõik, mis olnud raamatus Jeesuse jüngrite kohta; muidugi kukkusid sel kombel kõik läbi, mis ei olnud ka sugugi ime.

1916. a. 10. veebr. läks õpetaja Toom sõjaväkke ja 12. veebr. 1916. a. valitakse uueks õpetajaks Alfred Schild. 1916. a. lõpul oli koolis 19 õpilast; neist kümme poissi ja 9 tütarlast, ükski neist ei lõpetanud kursuse.

1917. a. 23. okt. valiti jällegi uus õpetaja. Selleks sai Gustav Plaado.

1918. a. 9. jaan. jäeti enamlaste ringkirja põhjal usuõpetus välja, kuid juba 28. veebr. maakonna koolivalitsuse ringkirja nr. 5 põhjal on nii usuõpetus kui palvepidamine uuesti lubatud.

12. aprill. 1918. a. anti saksa valitsuse Krootuse komandandi poolt käsk, õpetada koolis vähemalt 4 tundi nädalas saksa keelt.

1918. a. - 1919. õppeaastal on õppekeeleks nii vene kui eesti keel.

29. märtsil 1919. a. valitakse õpetajaks August Juhani poeg Vasser.

Kui 1922. a. 10. jaanuaril Krootuse vald uuesti Kõllest vallaks ümber muudeti, sai kool omale nimeks Kõllest valla Karaski kool. 1922. a. 20. märtsil muudeti kool neljaklassiliseks algkooliks.

1923/24 õppeaastal valitakse õpetaja Vasseri asemele Elmar Puru. (Puru on alghariduse saanud Põlva kihelkonnakoolis, siis edasi õppinud – 1918. a. võttis osa Kanepi saksakeelsest kursusest. 1919, 1920 ja 1921. a. õpetajate suvekursusest osa võtnud. 1919. omas õpetaja kutse ja 1923. aastani oli õpetajaks Lossi valla algkoolis. Praegu on Karaski koolijuhataja.

h) Karste vallakool

Kooli olemasolu nimetatakse juba enne 1808. aastat ja asus Mäe Mardi talu tares – üsna praeguse koolimaja läheduses. Maa, millele koolimaja ehitati, andis mõis, kuid sellal, kui kool läks ministeeriumi alla, venestusajal, hakkas mõis koolimaad tagasi tahtma. Kohus mõistiski maa mõisnikule, kuid vald ostis maa mõisnikult raha eest tagasi, et mitte koolimajast ilma jääda.

Praegune koolimaja on ehitatud umbes 1878. a. Vanemaks õpetajaks nimetatakse Märtensoni, kes olnud õpetajaks umbes 1850. a. paiku. Märtensoni järele sai õpetajaks keegi Võõbus (Võru kihelkonna mees). 1880. a. paiku, kohe peale Võõbuse sai õpetajaks Paulmeister. Tema järglaseks oli Tiisler, kes oli siin kuni 1889. aastani. Tiisleri ajal viidi koolis õpetamine üle vene keelele.

1890-1902 a. oli õpetajaks Mihkel Luksepp ja 1902. a. alates Paul Vassar, kes veel praegugi Karste kooliõpetajana töötab.

Kuni 1905. a. sündis õpetus puha vene keeles, kuid eks see, kelle südametunnistus seda lubas, puhus lastele vahest ka eesti keelt (Paul Vassar). Peale 1905. a. võeti aga juba eesti keel uuesti tarvitusele. Kuni 1919. aastani oli kool kolmeklassiline, kuid 1919. a. muudeti 4-klassiliseks ja teine õpetaja võeti juurde. 1928. a. muudeti kool uuesti,

ja kuueklassiliseks. 1927. a. ühendati Karsti kool Kaagvere kooliga ja klassid jaotati kahe vahel laste arvu järele ära.

i) Kaagre kool

Kooliajalugu enamvähem Paul Vassari jutustuse najal.

Nimetatud kooli kohta puuduvad andmed, sest õpetaja äraoleku puhul ei olnud võimalik koolikroonikaga tutvuda. Ka muist kättesaadavaist dokumentidest ei selgunud midagi lähemalt. Nii palju ainult, et kooli oleskelu nimetatakse juba 1850. a. (Kannapähs KirchenConvents Protocolle 1850 bis 1875 (incl.)). Kunas Kaagremõisa kool on asutatud ei selgu ka kirikukonvendi protokollidest. Kroonikaski leidub selle kooli kohta vaid üks märkus ja seegi 1901. a. all. Nimelt olevat sel aastal Kaagremõisa vana kool maha põlenud ja selle asemele uus ehitatud 1903. aastal (Cannapähs Chronik der Kirche u. Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Ka nimetatakse Kaagremõisa kooli 13. mai 1863. a. visitatsiooniprotokollis, kus üldnimetatud kooli liigitatakse paremate vallakoolide hulka (Visitatsiooniprotokollist).

On teada ka, et umbes 1900. a. paiku oli Kaagre kooliõpetajaks Jüri Kanni poeg Osvald Kann, 1907. a. paiku Roman Pettai ja umbes 1909. a. - 1915. a. Ed. Oja. 1915. a. kuni 1927. aastani Kolk (Paul Vassar).

k) Erastvere 6-klassiline algkool

Koolikroonika järele, mis alustatud alles 1927. aastal.

Praegune Erastvere kool on asutatud vallakoolina 1820. a. ümber. Asutamise täpset aega ei olevat võimalik olnud määratella. Esimene koolimaja olevat asunud Suureküla Rätsepa talu maa peal. Õpetajaks olnud Simm Tiisler, kes ühtlasi olnud ka külarätsep. Millal on esimene koolimaja ehitatud, olevat samuti teadmata. Teine koolimaja ehitati 1868. a., peaaegu endise koolimaja lähedale. Kolmas ja ruumikas koolimaja ehitati 1898. a.

Teiseks õpetajaks oli Kusta Tiisler (endise õpetaja Mihkli poeg). Kusta Tiisler vallandati omalt kohalt pastor Holsti aegu, kuna ta olevat olnud liiga ilmaliku ellu suhtumisega. Tiislerite sugukond oli kolm põlve Erastvere kooliõpetajateks. Tiisleritele järgnes Paul Luts ja pärast sai õpetajaks tema poeg Gustav Luts, kes ametis oli 38 aastat. Gustav Luts olnud suures lugupidamises rahva seas ja nagu edaspidi näeme oli ta ka ärkamisajal ärksamaid tegelasi.

Gustav Luts, kes vene keelt ei mõisnud, pidas omal abilisil: esimene neist Jaan Nemvalts, teine Volmar, kolmas August Velner, neljas Jaan Laasva, viies August Plaks ja kuues Gustav Koik. 1901. a. lahkus ametist G. Luts ja tema asemele sai õpetajaks Robert Oja, kes veel praegugi ametis püsib. Ilmasõja ajal võeti Robert Oja sõtta ja asetäitjatena tema asemele tuli Paul Pettai (1914. aastal), 1915. a. Ida Leis, 1916. a. August Muru ja siis Aleksander Lepik kuni 1919. aastani. Peale enamlaste valitsust asus Robert Oja oma kohale tagasi. Samal ajal hakkab kool töötama kahe õpetajaga, kelleks saab Hilda Kudu (endine Põlgaste kooliõpetaja). Praegu on teiseks õpetajaks Org.

Varem oli kool kolmeklassiline, kuid 1919. a. alates saab neljaklassiliseks algkooliks.

Kuni E. V. valitsuseni kandis koolikulud vallavalitsus; kuna mõisa olevat andnud 3 sülda põletispuid, kuna mõisniku lapsed õppisid ka koolis. Kooli revideerimisi toimetas kohalik kirikhärra, hiljem ka rahvakoolide inspektor. Õpetus sündis 1887. a. eesti keeles, kuid alates 1887. a. toimus õppimine vene keeles. Lapsi käis koolis keskmiselt 60-70.

1891. a. käisid koolis nn kirjutuskool kolm nädalat järgemööda ja neljandal nädalal olid kordajad lapsed.

l) Jõksi algkool

Andmed on saadud Meta Aigrult ja hiljuti algatatud koolikroonikast.

Millal kool asutati ei olevat kindle, praegune koolimaja on ehitatud 1866. a., et aga kool juba 1850. aastal eksisteeris, selles ei ole mingisugust kahtlust. Praeguse koolimaja maa on kingitud Jõksi mõisniku poolt.

Esimeseks kooliõpetajaks olnud Viin, teise õpetaja nimi on teadmata, kolmas oli Kusta Tiisler, neljas Johan Lepik, kes oli õpetajaks ärkamisajal. Lepik võtnud osa ka seltsielust, oli Kanepi lauluseltsi liige. Suri 1901. a. ja tema järele sai õpetajaks Aleksander Lepik 1901-1907. 1907-1912 aastani oli õpetajaks Juhan Koppel, kes samuti olnud agar seltskonnategelane, asutas omas ringkonnas meeskoori. 1912 a.-1914 a. oli Paul Voikof, 1914 a.- 1915. a-ni August

Rossa. 1915.-1916. a-ni Hilda Pöder, 1916-1919. a-ni Natalie Pöder. Enamlaste ajal olnud kooliõpetajaks Vanja Pettai, kelle ajal hävitatud terve kooli kirjavahetus. Peale Pettai saanud kooliõpetajaks Meta Aigru, on praegugi üheks õpetajaks Jõksi algkoolis, teiseks õpetajaks on August Tina. Kuni 1920. a. 1. märtsini, mil kool muudeti 4-klassiliseks oli kool 3-klassiline vallakool.

Lähemaid teateid kooliõpetajate äraoleku tõttu ei saanud Kõlleste, Koigera, Põlgaste ja Sõrste koolide kohta. On teada siiski, et ülalnimetatud koolid ja peale selle veel Vana-Piigandi ja Pikkjärve koolid eksisteerisid 1850. a. (Kannapähs KirchenConvents Protocolle von 1850 bis 1875 incl.).

Peale koolide võiks mainida veel ühe haridusliku ettevõtte Karskusseltsi, mis asutati pastor Kauzmanni poolt 1841. a. Nimetatud selts jäi aga varsti peale asutamist 1846. a. kiratsema (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Ka toimetas pastor Kauzmann koolide katsumise ajal karskusetootuse võtmist lastelt (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Ka paljud täiskasvanud inimesed olevat karskusseltsi asutamise algpäevil andnud töötuse viinajoomise maha jätta. Alul olnudki viinajoomine vähem, kuid hiljem hakatud uuesti (Adam Pettai, Jüri Vägi, Adam Hani, Hans Kirss).

Ärkamisaeg

Kanepi kihelkond oli ärkamisajal üks ärksamaid Võru maakonnas. Selle elevuse kaudseid põhjusi näevad kohapealsed elanikud Ph. v. Rothi rahvaharidusliku tegevuse järelmõjus. Roth oli valmistanud oma koolikorraldusega selle pinna, kus hiljem ärksamad mõtted liikuma hakkasid (J. Raudjalg). Tookordse rahvusliku liikumise kandjad olid eeskätt kooliõpetajad, ka mõned vallakirjutajad ja ärksamad talumehed (Robert Taba, Adam Kelder). Ka väljaspoolt sõitnud Kanepisse meeleolu õhutajaid (L. Raudjalg).

Liikumise keskpunktiks olnud alul kihelkonna kooliõpetajad Eglon ja Thomson, hiljem Julius Erlemann (Robert Oja). Nende kõrval tegutsesid silmapaistvatena Kaagveres Jüri Kann ja hiljem tema poeg Osvald Kann, Koorastes Gustav, nn Kusta Kann (1881–1899 a. Koorastes õpetajaks), Erastveres Gustav Luts ja A. Weizenberg, Tammel õpetaja Saar ja Vares; Jõksis Johan Lepik; Sõristes A. Daniel; Põlgastes A. Kudu; Piigastes Gustav Muld (õpetajaks 1872–1899) ja Koigeras Ori (Andmed saadud kooliõpetajailt, koolikroonikatest ja üksikuilts isikult.). Kanepi köstri Ludwig Treffneri poeg Hugo Treffner keda hüüti Eesti Hugoks käinud nooremehena tihti Kanepis, pidades seal tuliseid isamaalikke kõnesid, temaga kaasas käisid üliõpilane Martin Lipp, Ederberg jt (J. Raudjalg). Nende tulek täendanud kihelkonnale alati uue elevuse tõusu. Hugo Treffner olnud suur rahvamees ja tema kõned vaimustanud ka kõige tuimemaid kuulajaid (Robert Oja).

Ajalehti loetud sel ajal juba õige rohkesti. Eriti aga Jakobsoni lehte "Sakalat", sest üldse olnud Kanepi mehed suured jakobsonlased. Janseni "Postimeest" loetud küll ka, kuid siiski ainult selleks, et õppida tundma vastaspoolt (Juhan Pähn, Adam Kelder, Robert Taba, Paul Vassar). Harilikult olnud olukord niisugune, et mõne erksama mehe juures käidi koos ajalehti lugemas ja kuuldut-nähtut läbi arutamas. Nii olnud Hurmi talumeeste keskpunktiks Hurmi tolleaegne kooliõpetaja Voldemar Luik, Tammel Vares (Adam Kelder, Juh. Pähn). Üldiselt kiidetud Jakobsoni poliitikat heaks, ja tema poliitikat hinnati ainult vastukaaluna rõhuvale sakslusele (Gustav Mandel, J. Raudjalg). Kui mujal Kanepi kihelkonna valdades oli loetavamaks leheks "Sakala", siis ei või seda kaugeltki mitte üldistada. Nii oli saadud andmete järele Valgjärvel enamik Janseni "Postimehe" lugejaid (August Rätt, Vold. Huik, Mihkel Huik).

Algav rahvuslik ärkamine leidis oma konkreetse avalduse Kanepi lauluseltsi asutamises, mis oli tükk aega liikumise keskpunktiks (J. Raudjalg). Asutajatena nimetatakse Hugo Treffneri, J. Erlemanni, Egloni ja Thomsoni, ka Danieli (Robert Oja, Paul Vassar).

Lauluseltsil oli sega- ja meeskoor, samuti ka meeskvarsett, kuhu kuulusid J. Erlemann, Vares, Muld, Kudu ja Kann. Kooride ja kvartettide juhatajaks olid Thomson, Erlemann ja Abel (Adam Hani).

Laulukoor alanud oma tegevust juba 1869. aastal ja võttis osa sel aastal peetud Tartu laulupeost (Adam Kelder). Ametlikult kinnitatud laulukoori (seltsi) põhikiri alles 1885. a. (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Igapäevasesse ellu toonud laulukoori ringreisid mööda kihelkonda suurt elevust (Robert Taba). Peagi hakanud laulukoor tegema ringreise ka väljapoole kihelkonda. Käidud teistes kodumaa linnades ja Haapsalus lauldud suvitavale keiser Aleksander III-le (Adam Hani, Juhan Pähn, Jüri Vägi). Kvartetti ringreisid ulatusid koguni Peeterburi ja Soome (Helsinki, Hämeenlinna, Viipuri) (Jüri Vägi, Gustav Mandel).

Laulukoori kõrval olid asutatud 1870-dail aastail ka Aleksandrikooli abikomiteed. Tegutses kihelkonna abikomitee ja Erastvere abikomitee (Jüri Vägi, Robert Oja, Adam Hani). Need komiteed korraldasid pidusid Aleksandrikooli heaks, kus esinetud ka isamaaliste kõnedega (Juhan Pähn, Mihkel Huik, Miku Riiner).

Arusaadavalt oli selline liikumine kohalikule pastorile pinnuks silmas, seda enam, et Holst oli äge saksameelne (Paul Vassar). Juba 1870. a. kirikuaruandes kurdab pastor Holst, et rahvusluseideed on leidnud häid idanemisvõimalusi, õhutades sakslusevaenu, millega viiakse rahvas ühtlasi kirikust eemale, mõistusepärase

hingelaadi poole (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). 1876. a. kirikuaruandes mainib Holst uuesti: nooreestlusel ühes "Sakalaga" olevat Kanepi kihelkonnas nn haritute keskel võrdlemisi õige palju kõlapinda (relativ recht viel Anklang) (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Koori tegevus ei meeldinud Holstile sugugi, ta püüdnud teha sellele kõiksugu takistusi, kiusates taga üksikuid kooriliikmeid (Robert Taba, Robert Oja). Kooliõpetajaist kooriliikmeile ei olevat ta lubanud ringreisidest osa võtta (Villem Nõmm). Tamme kooliõpetajat Varest kiusanud ta eriti taga, kuna Vares olnud kõva "Sakala" mees, pidanud tihtipeale kõnesid. Holstile oli ta ikka pinnaks silmas, ka veel sellepärast, et Vares ei olnud just suur usumees (Adam Kelder). Holst simuleeris enda peale laskmist ja süüdistas just Varest attentaadi korraldamises, mille tagajärjel Vares vangistati. Lõpuks laskis Holst Varese hoopiski ametist lahti, ka Sõrste õpetajat Danieli olevat ta taga kiusanud kuni lasknud sõjaväkke saata (Adam Kelder, Adam Pettai).

Ka ei olevat Holstile meeldinud taluperemees Mitt, kes ühtlasi olnud Põllumeeste Seltsi esimees. Ühel koolimaja õnnistamisel pidanud Mitt kõne, mis Holsti hoopiski oli ära pahandanud (Robert Oja). Suureks pinnuks olnud pastoritele ka Julius Erlemann (Robert Oja), tema lahkumist 1884. a. Kanepist peab pastor Falck suureks õnnistuseks kihelkonnale (vt eespoolt).

Peale Erlemanni lahkumist hakanud senine elevus vaibuma. Koorid tegutsenud küll edasi, kuid puudunud laiemalt kaasaहारav rahvusliku liikumise keskpunkt.

1905. aasta

Vastuhakkamiseni ja kokkupõrgeteni 1905. aastal Kanepi kihelkonnas revolutsiooniliikumine ei paisunud, küll olevat aga ärevus ja üldine segadus laialt pinda võtnud (Juhan Pähn, Johann Pallosson, Robert Taba, August Rätt). 1905. a. sügisepoole hakanud saabuma ärevaid kuulujutte mõisate põletamisist kaugemal, segadustest linnades ja peatselt ka kohutavaid kuuldusi mustasaja lähenemisest (Adam Pettai, Adam Hani, Mai Abel).

Vallamajades ja koolimajades peetud küll rahvakoosolekuid, kuid neil kõnelenud enamasti kohapealsed tegelased: vallavanemad, kooliõpetajad, vallasekretärid, ilma et oleks ägedat kihutustööd tehtud (Robert Taba, Paul Vassa, Robert Oja). Kooraste vallamaja juures olevat küll kõnelenud üks võõras noormees, nimetades keisrit mähkmetes lapseks, kes ise midagi ei tegevat, kuid ka see mees ei olevat kihutanud vägivallale (Robert Taba).

Karste koolimajas peetud koosolekul otsustatud vaid niipalju, et nekruteid oma ümbrusest enam ei saadeta (Paul Vassar, Adam Kelder). Erastveres olid silmapaistvamad kõnelejad ja liikumisele kaasaminejad Koigera õpetaja Hõlpus, kaupmees Tina ja Kärgula õpetaja Lepp (Robert Oja, K. Pettai).

Valgjärvel, Vana-Piigastes, Kõllestes, Tõdul, Hurmis piirdus liikumine ka vaid ärevusega ja koosolekute pidamisega, kus plaanitsetud üht ja teist, ilma et midagi selget oleks otsustatud või veel vähem tehtud (Jakob Kohk, August Ratt, Juhan Pähn, Villem Nõmm), sest kõik teated, mis väljaspoolt saadi olid väga tumedad ja tihti üksteisele vasturääkivad (August Rätt, Mihkel Huik).

Taluperemeeste kiht seisnud liikumisest alul hoopis kõrval, suhtudes koosolekuissegi tagasihoidlikult ja kartlikult (Adam Pettai, Jaan Armolik). Lootusi ja kaasaeramist äratanud ärevad kuuldused ja kõned koosolekuil eestkätt mõisatöölaliste seas, sealt läks see edasi peatselt ka maatööliste ja popside keskele. Kuid hoolimata sellest, nagu juba eelpool öeldud otseste tegudeni liikumine ei jõudnud (August Rätt, Gustav Mandel, Juhan Pähn). Põhjult nähakse peamiselt selles, et kohapealsed mõisnikud enne teisi (Gerhard Ungern-Sternberg Erastveres, v. Müller Pikajärvel jt) said rahvaga väga hästi läbi (Robert Taba, Mihkel Huik, Voldemar Huik, Paul Vassar). Ainult pastor Falcki ähvardati peajao lühemaks teha (Konstantin Pettai). Kroonikaski märgib pastor Falck, et talle olevat saadetud ähvarduskirju ja et ühel hommikul leidnud talli uksele üleslöödud surmaotsuse enda kohta (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834). Sellest kõigest kohkunud, põgenenudki pastor Falck 1905. a. oktoobris Tartu, kus peatunud maa rahunemiseni 24. detsembrini 1905. a. Jõuludel pidanud juba jutlust Kanepi kirikus (J. Raudjalg). Jutlust olevat tahtnud küll trobikond mehi takistada, püüdes kirikusse sisse tungida ja kära teha. Kirikusolijad ajanud nad aga välja. Rahva üleskihutajana süüdistab pastor Falck ennekõike ajalehti "Uudiseid" ja "Olevikku" (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Laiemalt aga kihutanud rahva ülesse oktoobris levinenud kuulujutud mustasajast, kes pidi rüüstates ja põletades maale tungima (Adam Kelder, Leena Mandel, Juhan Pähn, Robert Oja). Ühtede teadete järele pidi mustsada tulema Lätimaalt (Gustav Mandel), teiste järele Viljandimaalt Pikasilla poolt (Paul Vassar). Novembri lõpul kuulutatud, et mustsada juba Valga kreisi oli jõudnud (Adam Pettai). Siis vallanud juba kogu kihelkonna eranditult peaaegu kabuhirmule lähenev ärevus, mida paisutas veel see, et kohapealsed mõisnikud olid lahkunud mõisaist ja asunud Tartu (Adam Hani, Hans Kirss, Robert Taba, Gustav Mandel). Kanepi koolist lastud lapsed lahti, samuti paljusid vallakoolides ja vallamajades peetud koosolekuil arutatud kõikjal küsimust, kuidas mustasajale vastu minna (Voldemar Huik, Robert Taba, Paul Vassar).

Nagu Kooraste vallavolikogu protokolliraamatust selgub, otsustatigi seal 24. nov. vallavanema ettepanekul sammusid astuda sõjariistade ja laskemoona muretsemiseks. Selleks otstarbeks taheti osa Tartu Panga pileteid 2800

rbl. väärtuses, mis seisid valla kassas, ära müüa ja raha eest sõjariistu ja laskemoona muretseda (Kooraste vallavolikogu protokoll nr 53). 9. detsembril peetud koosoleku protokollist selgub aga, et püsse ei olnud võimalik kusagilt saada ja nii jäid pangapiletid kassasse (Kooraste vallavolikogu protokoll nr 56). Et enesekaitset aga tungivalt vajalikuks peeti, otsustati samal koosolekul pöörata kubermangu valitsuse poole palvega saata Kooraste valla kaitseühendusele 80 kuulipüssi (Kooraste vallavolikogu protokoll nr 57). Kuid selle palve edaspidine käik ei andud ka mingisuguseid tagajärgi (Konstantin Pettai).

Nagu Koorastes nii arutleti ka teistes valdades ja saadeti sõjariistu muretsema (Joh. Pähn, Robert Oja, Joh. Pallosson). Erastveres otsustati relvade muretsemiseks võtta raha valla tulekinnituse seltsi kassast (Erastvere vallavolikogu protokolliraamat). Saadikud, kes olid sõjariistu muretsema saadetud, tulid aga kõik tühjade kätega tagasi (Joh. Pähn, Robert Oja, Joh. Pallosson).

Detsembrikuu teisel poolel hakkas ärevus juba vaibuma. Mustsada, kes pidi tulema Otepää poolt, ei ilmunud (Joh. Pallosson). Mõisnikudki ilmusid kodukohta tagasi, samuti kohalik pastor, ja aastavahetusel saabunud Kanepi kihelkonda karistussalk, mis tuli Võrust. Kuna kihelkonnas vägivallategusid ei sündinud, peatus karistussalk vaid lühemat aega Kanepi külas ja lahkus peagi, käimata üldse kaugemais valdades (A. Kelder, A. Rätt, J. Pähn, J. Raudjalg). Ainult Erastveres vangistatud kooliõpetaja Hõlpus. Ta viidud Võrru, kus 4 kuud peeti kinni, mille järele aga uuesti vabastati (P. Vassar, M. Abel, R. Taba).

Pastor Falckil olevat küll valmis olnud oma vihameeste nimekiri, kuid kohalikud mõisnikud polevat seda hääks kiitnud (R. Taba, Miku Riiner, Jüri Vägi, R. Oja). Koorastes aetud küll taga endist vallakirjutajat Danieli, kuid ta saanud teiste talumeeste abil põgenema (A. Kelder).

1906. a. oli rahu täielikult jalul. Maale paigutati straažnikud, kes elu kitsendasid (J. Pann, V. Mühlberg, V. Nõmm).

Kroonikas märgib pastor Falck, et kirikuelus annud end 1906. a. tunda ilmne muudatus, usuelust võõrdumine olnud üldine (Chronik der Kirche und Gemeinde zu Cannapäh Anno 1834).

Ilmasõda ja 1917. aasta

Ilmasõja puhkemine kihelkonnas erilisi muudatusi ei olevat toonud. Mobilisatsiooniga läinud hulk noorimehi sõjaväkke, kuid korratusi ei olevat ette tulnud (Jüri Vägi, Miku Riiner, Juh. Pähn, Jakob Kohk).

Ainult Erastveres mõisnikude Ungern-Sternbergide matusepaigal lõhuti huaristid ühel ööl maha (J. Raudjalg, R. Oja).

1917. a. revolutsioon möödunud Kanepile samuti üldiselt rahulikult. Politseikorraldus ainult muutunud. Alles 1917. a. sügisel, enamlaste võimu tulekuga alanud suuremad rekvireerimised. Võetud toidumoon, loomi ja peamiselt hobuseid (Jaak Kool, Juhan Pähn, Juh. Pann, R. Oja).

Kihelkonna piiridest toiduainete väljavedu oli keelatud, ainult töölistele, kes väljastpoolt tulid toiduaineid otsima, oli lubatud müüa (Adam Kelder, Gustav Mandel). Toiduainete hinnad olid kindlaks määratud – rukkijahu 9 rbl. puud, odrad 6 rbl. puud, tangud 14 rbl., kaerad 6 rbl (Adam Pettai, A. Rätt ja Kooraste valla täiskogu protokollid).

Ka liikumine oli piiratud. Peale kella 10 õhtul ei tohtinud ilma vastava loata enam väljas käia, kohalikud enamlased-valvurid pidasid korda (K. Pettai, A. Pettai, L. Raudjalg).

Vallavalitsuses läinud siis juhtiv osa mõisatöölistele ja talutööliste kätte (K. Pettai).

Võõraid tegelasi kihelkonnas ei olevat liikunud, tegutsenud vaid omad juhid (Adam Kelder, Adam Pettai, J. Pallosson). Vägivallategusid ei juhtunud samuti kuni Saksa okupatsioonivägede sissetulekuni, mille eel Koorastes kohale jäänud metsahärra parun Kurt von Ungern-Sternberg enamlaste poolt maha lasti (Gustav Mandel, Paul Vassar, A. Rätt), kuid see jäi ka ainsaks juhuseks (J. Raudjalg, Robert Oja).

Okupatsiooni aeg

Saksa okupatsioonivägede sissetulekuga rekvireerimised alanud veel ägedamal kujul. Igas talus toimetatud läbiotsimisi, isegi kooliõpetajate poolt (Paul Vassar). Kõik, mis leiti üle olevat normist, mis iga taluelaniku pea peale tuli, võeti ära (Adam Kelder, Mihkel Huik). Sõdurid ei olevatki olnud nii agarad otsijad, kui mõned kohapealsed sakslased (Jakob Kohk, V. Mühlberg). Nii olnud Karstes valitseja Gersthofi proua suur otsija, kes kõik välja olevat nuhkinud ja sõduritega koos rekvireerimas käinud (Paul Vassar). Mida kauem okupatsioon kestnud, seda teravamaks läinud rekvisitsioonid, lõppeks võetud kõik, mis võtta olnud ja võeti seaduslikult (Juh. Pähn).

Praost Falck olnud saksa komandantidele esimeseks nõunikuks, valvates ühtlasi selle järele, et käskusid täpselt täidetaks (A. Rätt, K. Pettai, J. Raudjalg). Korralduste vastu eksijate vangishoidmiseks kavatseti Falcki nõuandel ehitada Kanepi vanasse kirikukõrtsi vangikongid. Vallad pidid selleks andma krediiti ja palgid kokku tooma, vedama. Krootuse volikogu aga keeldunud seda tegemast. Falcki süüdistusel arreteeritud kogu nõukogu ja vallavanem.

Nõukogu istunud 10 päeva arestis ja vallavanem 14 päeva (J. Raudjalg, G. Mandel, A. Rätt, R. Oja). Selle sündmuse kohta on kohalik taluperemees A. Kelder sepitsenud järgmise laulu, mis rahva seas kohe tuttavaks sai:

See vangimaja ehit Valk,
kel silmin ülekohtu palk;
näeb pinda teise silma sees,
siis aitama on abimees! –
Viib mehe vangikojasse,
ja tallab õigust porisse,
nii tegi mitme mehega
ja Krooste volikoguga.
(Laul saadud isiklikult Adam Kelderi käest.)

Kõige selle kõrval arendas Falck ühes Erastvere mõisahärra Matseniga ägedat saksluse propagandat, millele kohapealsed eesti haritlased püüdsid vastu sõdida (Robert Taba, August Rätt, Jakob Kohk, L. Raudjalg). Saksa sõdurid ise olevat olnud päris mõistlikud. Kui neilt arvamist küsitud sellise surve kohta, vastanud nad erajutuajamisel, et neilegi tunduvat see ebaõiglasena, kuid nemad on vaid käskida, ja lisasid salaja, et ega nendegi Wilhelmi enam kaua pukis ei hoita, läheb varsti! (Robert Taba)

Saksluse propaganda otstarbel korraldati Kanepis 1918. a. suvel erikursused kihelkonnakooli ruumes. Peamine rõhk ja siht oli muidugi saksa keel, mida õpetas köster J. Raudjalg ja kaks saksa sõjaväelast. Falck ise lugenud Balti ajalugu. Kursusest võtnud osa peale Kanepi kihelkonna inimeste ja vallakooli õpetajate ka ümberkaudsete kihelkondade (Urvaste ja Põlva) kooliõpetajad. Kursuste kestvus oli üks kuu ja sellega taheti jõuda nii kaugemale, et vallakoole oleks saanud saksastada (J. ja L. Raudjalg, August Rätt, Robert Oja, Taba jne).

Vabadussõda

Peale saksa okupatsioonivägede lahkumist tungisid maale enamlised väed. Nendele astunud vastu ainult üksikud valgete vägede salgad. Kanepis olnud veidi laskmist enamlaste sissetulekul, kuid lahinguni see ei ulatunud (Villemm Nõmm, Jaan Armolik).

Enamlaste lühiajaline püsimine kuni 1919. a. jaanuari lõpupooleni ei toonud kaasa erilisi sündmusi. Rekvireerimisi, mida toimetas Valgjärvel asuv enamlaste komisjon, oli uuesti, ka läksid vallavalitsused uuesti enamlaste kätte (August Rätt, Mihkel Huik). Kirikumõisa saanud kannatada rüüstamise all, kusjuures hävines osa arhiivi (J. Raudjalg).

Valgete pealetungi ajal olid kokkupõrked enamlastega Tilleorus ja Erastveres 29. jaan. 1919. a. Enamlased, kuigi arvuliselt ülekaalus, olevat taganemisel peatunud nimetatud kohtades, kuid valgete kiire järelejõudmine ei olevat lasknud neil veel koguneda, kui olid sunnitud uuesti lahingut andma ja kiiresti edasi põgenema Võru poole. Erastveres löödi lahing koolimaja ümbruses (Robert Oja).

Lisa

Selle rubriigi alla on koondatud arhiivist leitud dokumentide ära kirjad ja kokkuvõtted, millel nägin olevat ajaloolist tähtsust ja milliseid eelpool ei saanud tuua lõhkumata rubriikide ülevaatlikkust.

1. Deduction der sämtlichen privaten Güter des Cannapaehschen Kirchspiels

Nach der von dem Herrn Oberrat

Johannishoff von Weissensee oder Walgermoise im Cannapaehschen Kirchspiel dörptsehen Kreises.

Weissensee. Dieses Gut Weissensee schencket der König Gustav Adolph Anno 1625 am 11ten Septbr. dem Obristen Hans Berg unter Norköpings – Erschluss Condition, und A^o 1628 confirmirt er nicht mer demselben diese Donation, sondern vermehret sie auch mit dem Pigantmoise, wie lenn die Königlichen Vormünder A^o 1637 d. 7ten August den Obristen auf 3 wüste Lander oder Dörfer, so vorzeiten unter Walgermoise sollen gehört haben, nämlich Kartemoise, Wannamoise, und Kawwaskylla, einen Donations – Brief ertheilen, welches alles die Königin Christina A^o 1645 den 21ten October dem Obristen Hans Berg, unter Norköpings – Schluszes Willkür confirmirt.

A^o 1682 dem 31 Stbr, erhielt die Reductions-Commission dem Major Benedict Johann Berg die Resolution: dass Weissensee, Viganmoise und die Oberwähnter Dörfer von der Reduction befreget, und ihm unter Mannlehns-Recht gelassen würden, welche Resolution der König Carl XI den 12ten Juli 1683 selbst bestätigt. Dieser Benedict Johann Berg vererbte diese Güter an seinen Sohn Capitaine Lieutenant Berg, der es nach dem Berichte der dörptschen Landräthe A^o 1720 besass. Nach seinem Tode kam es an seine Schwester und deren Sohn, dem Obristen Carl Florian von Thilau, der es gegenwärtig besitzt, und seine Theil-Erben, theils mit Geld, theils mit Ländereien, nämlich die Scheriterfeldschen Erben mit 3 Haa von Weissensee unter den namen Johannishoff, den Cornette Berg mit Karstenmoise und den Majoren Stackelberg mit Parzenmoise - abgefunden zu haben vorgiebt.

Tammen – appertinentien von Weissensee.

Sawern – appertinentien von Weissensee.

Derrist im Cannapaehschen Kirchspiel, dorptschen Kreis.

Aus der, vom Obristen Florian von Thilau eingerichteten Deduction des Gutes Weissensee erhellet, dass es eine Dependanee von Weissensee sei, und als dieselbe Natur mit Weissensee und Mannlehns-Recht habe. Derjenige Besitzer Major Constatin von Willebrandt, has es nur von 3000 Rubel Pfandweise ein und der Obrist Florian von Thilau ist der Eigenthümer davon.

Alt-Kollitz

Anno 1625 d. 2t Sept. hat Gustavus Adolphus König in Schweden das Gut Kelsch im Dörptschen Gebiethe dem Rittmeister Hans Rothkirch unter Mannlehnsrechte nach Nörköpingschen Beschlusses Willkür Geschenket.

Gegenwärtig besizet dies Gut die wittwe weil: Capitaine George Gutschav v. Stackelberg, Elenora Charlotte, Geborene Freitag v. Soringshaven und hat es deren Schwiegervater weil: Rittmeister Friedrich v. Stackelberg Anno 1742 d. 18ten Juni für 10139 Rubel erkauf.

Neu – Kollitz oder Schwartzhoff

Dieses Gut ist nebst Alt-Kollitz 1625 d. 2ten Spt. von dem Könige Gustavo Adolpho dem Landhöfding Hans Rothkirch unter Norköping Entschluss Conditionen geschenket worden. Die 3 Brüder, Hauptmann Friedrich, Lieutenant Gabriel u. Hauptmann Anton v. Rothkirch theilten sich dergestalt in diesene Guthe, dass Frieda Rothkirch 1/3 theil von demselben unter den Namen Neu-Kollitz, Anton Rothkirch das übrige, unter den Namen Alt-Kollitz bekam und der Lieutenant Gabriel Rothkirch aber mit Geld abgestanden ward. Der Capitaine Friedrich Rothkirch Sohn Johann von Rothkirch ist durch die Erbfolge der gegenwärtige Besitzer von Neu-Kollitz oder Schwartzhoff.

Errastfer und Korrast

Aus dem Attestate der dörptschen Landräthe vom 24ten März 1721 erhellet, dass Errastfer und Korrast alte adeliche Allodial Güter seie, denn den sich Baron und Landrath auch Obersten Ungern auf Mann- und Weiblichen Geschlecht sich extendieren den Gnadenrechte ungeschmälet gelassen worden. Der jetzige Besitzer ist Reinhold Gustav Baron von Ungern Sternberg.

Aus der Reductions-Commissions-Lentenz vom 10ten März 1684 ist zu ersehen, dass Errastfer oder Erbstfer und Korres, in Heermeisterlichen Zeiten adeliche Güter gewesen, dass sie Anno 1649 den 23ten Juli nachdem Major Joachim Friedrich v. Joego ohne männliche Brusterben mit Todt abgegangen, an dessen nachgelassene Tochter, unter Norköpings-Beschluss-Willkür geschenket und gegeben worden, und dass es von der Reduction-Commission des Königs Gut befinden anheim gestellt sei, in wie weit der damalige Possessor bei der Nutzung conservirt werden könne, woranf aber A^o 1703, wie aus dem vorangegangenen Attestate der dorptschen Landrath vom 24 März 1721. u. der Kaiserl. Restitution der Güter Semenhoff, Rehack u Reppekaln, erhellt, die Resolution erfolgt ist, nach welcher dem Obristen Ungern die Güter Errastfer und Korras auf Mann- und weiblich. Geschlecht sich estendierenden Gnadenrechte ungeschmälet zulassen worden.

Kawere oder Kagremojs

Aus der Red. Comm. Sentenz vom 13 apr. 1686 erhellet, dass dieses Guth A^o 1539 von Joendwen an Peter Stackelberg verlaufet, und von König Gustav Adolph 1620 den 3ten März dem Königl. Rath Niels Sternschild wegnw seiner trauen, einer geborenen Stackelberg, als ihr rechter Erbguth Confirmirt worden. In dieser Sentenz wird es den damaligen Besitzer Stackelberg und seinen Erben, unter... Erbrectigkeit frei von der Reduction gelassen. Aus der dörptschen Landräthe Relation de A^o 1720 erhellet, das Niels Sternschild Ehefran geborene Stackelberg unkindlich gestorben, und also das Guth an Major Wolmar Stackelberg zurückgefallen, von welchem es an Capitaine Georg Stackelberg, von diesem an Georg Otto Stackelberg vererbt sei dessen Sohn Adam Johann Stackelberg es gegenwärtig besitzt.

Poelacks

Von diesem Guthe findet man in denen beiden Voluminibus(?) derer Reductions sententien, in dem Register derer Restitutions sententien, in dem Berichte derer Landrätthe de A^o 1720 von denen Dörptschen Güthern gar keine Nachricht.

Der gegenwärtige Besitzer zeigt auch gar nichts on: als, dass er dieses Guth Poelcks A^o 1740 von dem gewesenen Carl Ludwig von Mengden gekauff habe, dass es ihm 1742 nebst leken Güter Lunia und Moisekanz conficiert, und kurz darauf, nämlich 1744 seinen Vaters Bruder Oberhofmeister Baron von Münnich doniert, ihm aber im Jahre 1762 nebst Lunia und Moisekanz wieder eingeräumt, auch ?, Ihro Kaiserlichen Majeste Zemnoy Ukase an einem solchen dirigierenden Senate am 11ten Mai 1763 zum ewigen und erblichen Besitz geliehen und confirmirt worden, noch welcher Ukase der geheime Rath Erst Graf Münnich es gegenwärtig besitzt.

Pigast

Anno 1533 am heiligen drei Königstage ist von dem dörptschen Bischofe einem Melchior Mestacken und seinen rechten Erben und Erbnehmern als Stiefvater des Johann Tuhwen Kinder der Hof zu Pielmetz nebst allen des Johann Tubwen zugehörigen Gütern und Marilen ewiglich und unwiederrufflich aufs allerfeierlichste übertragen worden, wogegen er die Töchter des Johann Tuhwen aussteuern, und dessen nachgelassene Schulden bezahlen Sollen. Nach denen in den hiesigen Documenten-Büchern befindlichen alten Privat-Kaufs-Briefen hat das Dorf Pixt zu dem Hofe Pielmetz gehöret, daher es die swedische Reductions-Commission als ein altes adliges Erb- und Allodial-Guth von der Reduction frei erbland hat.

Lisa 2. Pühajärve sõja sündmusi puutuvad kirjad.

“Donnerstag d. 4 d. ist auf dem Kampfplatze von Heiligensee (Wollost) wo die “braven Esthen” zu brav waren eine fürchterliche Execution. 19 Kerle u. Jungen müssen Gassen laufen. Der mindest Schuldige ein Mal durch 500 Mann, der Schuldigste acht Mal durch 1000 Mann das ist gleich der Todesstrafe. Aus alles anderen Kirchspielen wo stärke Umtriebe zur Auflehnung gegen die bürgerliche Ordnung stattgefunden haben, müssen wenigstens zu drei Mann von jedem Gute die Execution mit ansehen. Brr! Einen schandert schon bei dem Gedanken an solche Execution; aber die Leute macht es auch gar zu unsinnig toll, danz sie, dass sie durchaus nicht raison annehmen.

(Praost Helliери kiri)

Lisa 3

12 päeva hiljem kellegi teisele kirjutet kirjas mainib praost Heller nuhtlusi uuesti ja teatab ühtlasi, et nuhtluse tagajärjed on temale veel teadmata.

Hiljem ja varem mainimisi ei leidnud.

Lisa 4

Praost Helliери kirjutatud ärakirjas mainitakse kokkusaamist kindralkuberneriga Võrus, kus kuulatud üle õigeusku üle minna tahtvaid talupoegi.

Antsla, Karula, Hargal mehed vastanud kõigi usutlemiste peale, et lähevad õigeusku ainult keisri pärast, mida olevat öelnud ka õigeusu piiskop Riias (keda nad nimetanud archireiks). Teiste kihelkondade inimesed – Rāpinast, Põlvast, Kanepist olevat tunnistanud avalikult, et nemad usku ei taha vahetada, vaid paluvad ainult seaduse kergendamist ja ülekohtu kaotamist. Kõige paremini olevat kõnelenud siiski Rāpina mehed, keda praost Heller enne oli õpetanud.

Kirjast selgub ka, et kindralkuberner õigeusku üleminejate asjas Peterburis samme astunud, kuid et sealt ei olevat vastust veel saanud. Edasi kavatsevat kuberner mõjuda, et õigeusu piiskop linnadest läbi sõidaks ja kokkukutsutud ümberristitutele (keda olevat 4000 perekonnaisa) teataks, et üleminekuga ei seisa ühenduses mingisugusid tulusid.

Lisa 5

Von dem Kriegs-Gouverneur zu Riga, General-Gouverneur von Liv-, Ehst- und Kurland an den Herrn Probst des Werroschen Sprengels, Pastor Heller. 22. December 1841.

Kiri on vastuseks pastor Helli teadaandele ärevusest rahva seas ja vene õigeusku üleminekust, millega ühenduses ebaseadusepärased lootused. Vastuses teatatakse, et asjaolud on saanud kubernerile juba varem tuttavaks ametivõimude kaudu ja et saadetakse välja ringkiri kõigile ettelugemiseks, mis peab kõrvaldama arusaamatused. Manitsetakse pastorit ettevaatlikusele, hoolitsema selle eest, et talupoegadele ei jääks arvamine, et valitsus toimib ebaõiglaselt ja et usust teise üleminek tähendab õiguslike soodustusi, milliste osaliseks lutherlased ei saa. Lõpuks palutakse jälle saada sellele talupojale, kes heinakoormas üle naaberkubermangu Pihkva läinud ja ühele sealsele kreeka-õigeusu vaimulikule 50 rbl. hõbedat maksnud.

[Allakirjutanud]

General Lieutenant

B. C... (segane)

Praost Helli käekirjaga kirjutatud seletuskiri: "Expose". Sisuks antakse ülevaade massilisest õigeusku minekust ja selle põhjustest nagu neid näeb praost.

Tähendatakse, et selline massiline üleminek oleks arusaamatu usulise elu tundjaile, kui ei oleks teada, et seda põhjustab salajane opositsioon õigeusu vaimulikkude poolt, mis äratub rahvas lootusi majandusliku tulu peale.

Sündmused alanud sellega, et sel aastal, mil aruandja kirjutab, kevadel maarahvas hakanud kannatama nälga ja mõned vähemad hulgad (einige keline Haufen) läinud Riiga abi otsima. Seal langenud nad võrgutajate küüsi, kel olnud kogemusi nelja aasta eest olnud sündmustest, kui kergesti maarahvas end laseb võrgutada ja kes öelnud, et nad ei saa vabastatud keisri poolt keisri usku minnes mitte ainult näljahädast, vaid ka teistest hädadest. Talumehed rutanudki õigeusu vaimuliku juurde ja lasknud end õigeusku vastu võtta.

Riiast tagasitulnute kaudu levis ümberkaudu põnev teade, et õigeusku üleminek tähendab teoorjusest vabanemist ja kõigist neist kohustustest, mis talumeeste maadel lasuvad. Hulgakaupa ruttasid eestlased Võrru, et võimalikult kiiresti õigeusku üle minna, sest kuuldi öeldavat, et kes seekordse üleskirjutamise mööda laseb, ei saavat mitte vabaks, vaid jäävat endiselt teoorjuse koorma alla.

Et see vabaduse pettepilt (Freiheitsschwindel) ainus põhjus oli õigeusku üleminekuks, selguvat ka sellest, et ülekirjutamas käivad ainult peremehed, need kellel teokohustusi kanda (nähmlich Frohnpachtbauern). Kui oleks põhjuseks mõni teine tung, siis läheksid ka sulased ja üldse teised inimesed, kui ainult kantperemehed (blos Gesindeswirth), ka töölisel linnast, mõldrid jne. Hullus (der Wahn), et nad usuvahetamisega saavad vabaks ja maa pärisomanikkudeks on nii kindel, seda ei kõiguta ka õigeusu vaimulikkude ja kihelkonna kohtunikkude eeskirjade järgi avaldatud teadaanne – õigeusku üleminek ei anna materiaalseid soodustusi. Talupojad arvavad: vaimulikud kõnelesid ja kõnelevad seda ainult aadli pärast (..der Edelleute wegen).

Kelle poolt neid lootusi antud, selles talupojad olla sakslaste vastu saladuslikud, teiste päriselanikkude kaudu, kellele nad olla kõnelnud, selguvat aga, et seda olla teinud õigeusu vaimulik ise, mitte küll avalikult üleskirjutamisel, vaid omavahel olles. Peale nende liigub salajasi agente, kes rahvast üles kihutab. Nii olla Hurmis ja Säristes liikunud (Kanepi kihelkonnas) üks saksasoost, kuid eesti keelt kõneleja mees, kes rahvast ärevile kihutanud ja soovitanud mitte heituda avalikkudest küsimustest vaimuliku poolt üleskirjutamisel. Mitte kõik õigeusu vaimulikud ei olevat seda kihutustööd kaasa teinud: nii on Võru vaimulik talupoegi üleskirjutamisel hoiatanud ja tähendanud, et üleminek ei anna ainelisi soodustusi.

Neuhausenis (Vastseliinas) aga kõnelenud rahvas, et üleskirjutamisel neile öeldud: keisri usku minnes saavad nad kõik - maa ja vabaduse. Ka olevat nad öelnud, et nüüd nad olevat vabad ja mõisa sõna nad enam ei kuula. Kui neile selle peale vastatud, et neid sunnitakse sõjaväega sõnakuulmisele, siis öelnud nad – meil on lubadus, mis meid kaitseb.

Vene vaimulikud ei hoolivat siin ka valitsuse määrustest. Kindralkuberner andnud käsu üleskirjutamine 1. septembrini katkestada, et mehed põllutöölt ära ei läheks. Kuid sellele järgnenud Riia piiskopi kiri preestritele; jätkata üleskirjutamist 1. septembrini ja Riiast oli paar vene vaimulikku, nende seas keegi Mihhailov maale tulnud, et umber ristida nelja aasta eest üle tulnud perekondi, sellejuures aga ristinud ka uusi peremehi.

Lõpuks juhitakse tähelepanu sellele, et naised ei toimivat sugugi nii kergemeelselt. Paljud üleläänud mehed olla tahtnud sellepärast lutheruse usku tagasi astuda, kuna neil kodus puuduvat rahu. Kui neil soovitatud ka naised ja lapsed õle tuua, vastanud nad, et naised enne ennast ja lapsi ära uputaksid kui usku vahetaksid. Lutheruse usku tagasi astuda tahtjaid olevat palju, ja peale eeltoodud põhjuse on veel, et nad alaliselt nende pilke all seisavad, kes usku vahetanud ei ole.

Kiri dateeritud nähtavast 1845. a. V. P. arhiivis.

Lisa. Ärakiri praosti (Helleri) kirjast Tartu politseivalitsusele

Kirjas juhitakse tähelepanu nähte, et kirjakirjutaja praostkonna kihelkondadest on inimesi vastu võetud Tartus vene õigeusku. Vastuvõtmine olevat sündinud politseinikkude juuresolekul. Kirjutaja teeb teatavaks politseivalitsusele Liivimaa Lutheriusu Provinzialkonsistooriumi otsuse, mille järele:

1. Niemand seine Ehefrau gegen ihre eigene Neigung zum Uebertritt vorleiten darf.
2. Kein Vater u. auch beide Eltern nicht ihre erwachsenen Kinder zu dem Uebertritt zwingen dürfen.
3. Jüngere unmündige Kinder, wenn sie einen Trieb zu der orthodoxen Kirche zeigen sollten, nur mit Zustimmung beider Eltern in dieselbe aufzunehmen sind.
4. Überhaupt niemand ohne vorhergegangenen Unterricht oder wenigstens ohne ernste Prüfung eines festen u. wahren Antriebs zum Uebertritt in die Reichskirche aufgenommen werden soll.
5. Wodurch namentlich solche Kinder, die noch keinen Willen äussern können, natürlich auch gegen den unrecht mässigen Willen der Eltern von der Aufnahme in die orthodoxe Kirche ganz ausgeschlossen sind.
6. Endlich noch nicht confirmirten Jungen, die Selbst oder deren Eltern vorwenden, dass der Zwang zur Schüle u. Confirmationlehre ihnen drückend sei, der Uebertritt nicht zu gestatten ist.

Edasi juhitakse tähelepanu, kui kergesti õigeuslikud vaimulikud seda asja võtavad, et üleminejad ei lähe pea kunagi tõelise veendumuse ja tunde pärast, vaid et neid on õhutatud üleminekule igasuguste kõrvalteede ja lubadustega. Üleminekuga loodetakse pääseda mõningaist senistest seaduslikest vahekordadest. Loodetakse saada kergendusi maasaamisel.

Tuuakse näiteid, kus vene vaimulikud ise salapärase vihjamisega, nagu: "Küllap saate näha, mis keiser teeb," või lubadustega, nagu: "Nemad, vaimulikud, hakkavad vilja välja jagama ikaldusaastail," - nii on püütud üleminekut mõjutada.

Kirjas palutakse, et politseiametnikud, kes õigeusku vastuvõtmisel juures, küsiks üleminejalt põhjalikult kõik järele, et selgusele jõuda, kas nad tõesti usulisest tõetundest aetuna talitavad.

Kirjal puudub küll allkiri ja daatum, kuid käekirja järgi otsustades võib teda lugeda praost Helleri kirjutatuks.

Kiri Aktis: Griechische Wirren.

Lisa. 7. veebruarist 1847. an Ein Kaiserl. Dörptsch Ob. Kirchen-Vorsteheres-Amt

Teatatakse Riia õigeusu piiskopi Philareti käimisest Sangastes, kellega kaasas olnud Võru politseiametnik. Sangastes kogutud kõik sealsed õigeusklikud kokku ja küsitud neilt, millist Sangaste kihelkonna kahest lutheruse usu kirikust nad omale soovivad, sest lutheruse usulistele olevat ühest küllalt ja teine tuleks võtta õigeusulistele. Kohalolijad soovinud suuremat kirikut, nii jäädudki selle otsuse juurde.

Praost palub sammusid astuda selle kavatsuse vastu, nimetades seda teguviisi kõigi õigustega vastuseisvaks. Kuna õigeusku üleläänud, keda Sangastes olla 3000 ümber, olevat kaotanud igasuguse õiguse luth. kiriku varanduste peale, seda enam aga, et lutherlasi on Sangastes poole rohkem, umbes 6000 hinge.

Kiri praost Hellerilt

Aktis: Griechische Wirren.

Lisa. Memorial talupojarahutuste ja ususegaduste kohta

Datumita. Allkirjata.

Memorialis nähakse rahutuste peamise põhjusena talupoegade massiliseks üleminekuks õigeusku salajast kihutustööd, mis andnud loot teoorjusest vabanemist ja maa pärisomanduseks saamist. See kõik pidi sündima uue usu vastuvõtuga.

1819. a. seadusega vabaks kuulutatud, kuid mõisa maal elavate ja maksustamise eest rasket teoorjust kandvate talumeeste seisukord oli korduvate viljaikalduste tagajärjel muutunud äärmiselt kibedaks. Salaja ettesosistatud

lootusest hakati massiliselt kinni. 1841. a. oli õigeusku ülemineku eelmäng. 1845. a. järgnes pärislaine. Üleläänud kuuldusid keelduvat endistest kohustustest mõisa vastu. Moraal ja kord oli langenud. Kui oodatud olukorra paranemine siiski ei järgnenud, peeti selles süüdlaseks mõisnikkude sepitsusi. Oma õiguste kaitsjat nähti vene keisris. Seadusevastasus läks aga liikumises nii kaugele, et talupojad hakkasid end uue keisri alla kirjutama, sest levis jutt, et noor keiser, kui vana sureb, paneb loodetud parandused maksma. Üldist segadust suurendasid ka kindralkuberner Golovini määrused, mis olid määratud õigeusklike kaitseks ja milledest võis umbusaldust luth. usuliste vaimulikkude ja mõisnikkude vastu välja lugeda. Ka aitas selleks segaduseks kaasa ühe kindralkuberner määruse poolik maksmapanek. Nimelt tehti teatavaks korraldus, et õigeusku üleläänud on vabastet kõigist maksudest luth. kiriku vastu ja et makse tuleb tasuda õigeusu kirikule; luth.kiriku kohta olev määrus pandi kohe maksma, aga õigeuskiriku vastu mitte. Õigeusu vaimulikud makse ei võtnud, ka siis mitte, kui talunikud ütlesid, et nad on niisugust otsust kuulnud ja tasuda tuleb, vastanud õigeusu vaimulikud, et see on vale. Nii jäi rahvale mulje, et kõrgemalt poolt antuid seadusi ei pruugi sugugi uskuda ja püsisid kaua endiste lootuste juures. Mingi isegi nii kaugele, et oodati sõja puhkemist ja purjuspäi avaldati, et siis võtavad nad mõisnikelt vägivallaga, mida andmast keeldutakse.

Et liikumisel ühist oleks Lääne-Euroopas sel ajal levinud ideedega, seda ei pea memorali kirjutaja ustavaks.

Arvatavasti on kirjutatud memorial 1849. või 1850. a.

Lisa. 2. juunil 1847. a. Palve Võru praostkonna sünoodi nimel Liivima provintsiaal sünodile

Esitanud praost Heller ja pastor Schwarz.

Palutakse sammusid astuda, et õigeusu vaimulikke kohustataks tagasi võtma usaldatavate tunnistajate juuresolekul talupoegade poolt tagasitoodud usuvahetamise tunnistusi (Anschreibungscheine) ja kustutama neid õigeusku astujate nimestikust. Edasi tuuakse põhjused, mis sünoodi sellisele palvele viinud:

“Die Ereignisse, welche in einen Theil der Werroischen Präpositur sich im März u. April dieses Jahres zutruhen, haben einen neuen schlagenden Beiweis... geliefert, dass der Uebertritt unserer Bauern zur griechisch-orthodoxen Kirche nicht mit reiflicher Ueberlegung, sondern nur aus politischen Beweggründen, und nur in augenblicklicher Aufregung geschehe. Im besagten Monate März verbreitete sich das Gerücht unter dem Volke, dass endlich das Langerwartete in Erfüllung gebe, und dass den zur griechischen Kirche Übertretenden fruchtbares Land u. glückliches Leben in der gesegneten Ukraine offen stehe. Jetzt verliessen Bauern aus dem Rääpischen und Wendauschen Kirchspiele zu Hunderten – aber auch aus anderen Kirchspielen der Werroischen Präpositur nicht wenige – ihre Wohnstellen, verkauften heimlich ihr Eigenthum zu Spott-Preisen, zerstören sogar Vieles, was sie Unverkauft zurückgelassen müssten, und zogen mit Weibern u. Kindern in grossen Schaaren nach der Stadt Pleskau, von wo ab sie (ihrer Erwartung gemäss) auf Kosten der Krone nach der Ukraine befördert werden sollten. Die Aufregung unter dem Volke war gross und gewann, so lange sie dauerte, eine immer grössere Ausdehnung, so dass die Auswanderung immer massenhafter und immer öffentlicher betrieben wurde, zuletzt selbst die Gestalt des Aufruhrs annahm indem die grossen Kaufen der Auswanderer sich mit Knitteln, Beilen und dergl. bewaffnet hatten. Die Aufregung aber hörte auf, sobald durch die Massregeln der Behörden dem bethörten Volke die traurigen Folgen solcher Verblendung deutlich wurden. Denn als die Stadt Pleskau abgesperrt und kein Lievländischer Bauer mehr hineingelassen wurde, als sie dort schon eingedrungenen Bauern gefangen gesetzt, und als Gefangene unter Bewachung nach Lievland zurückgeschickt wurden; als grosse Transporte solcher Gefangenen über Neuhausen und Werro den Werroschen Kreis geführt, und als diese Gefangenen mit geschorenen Köpfen an die Orten ihrer Hingehörigkeit zurückgebracht wurden: da erkannte das Volk die Thorheit dieses Unternehmens, und die Aufregung legte sich in wenigen Wöchen.

Die Ausgewanderten waren zum bei weitem grössten Theil solche Bauern welche früher schon zur griechisch orthodoxen Kirche übergetreten waren und nun glaubten, dass sie Hoffnung in Erfüllung gehe, deres wegen sie übergetreten waren; nicht destoweniger nahm der lutherische Theil der Bevölkerung ebenfalls Theil an dieser Bewegung, nur in anderer Art.

Denn eben in dieser Zeit drängten sich die lutherischen Bauern wieder stark zu den griechischen Geistlichen, um sich zum Übertritt anschreiben zu lassen, und zwar auch in solchen Gegenden, wo seit dem Ende des Jahres 1845 in dieser Hinsicht grosse Ruhl geherrscht hatte; wie z. B. im Pölweschen, wo von dem Ende des Jahres 1845 bis zum März des gegenwärtigen Jahres nur ganz ausnahmsweise ein und der andere Erwachsene sich hatte anschreiben lassen, jetzt im März Monate ober einige Wochen hindurch die Leute an den Anschreibung in grosser Anzahl bei den grie-Geistlichen sich einfanden. In welchen engen Zusammenhänge diese Meldungen zum Uebertitt mit jenen Auswanderung standen, geht noch daraus hervor, dass gleich darauf, als durch die abrigkeitlichen Massregeln gegen die Emigrationen das Auswandern aufhörte, auch die Anmeldungen zum Uebertritt wieder ganz sparsam wurden und zum Theil jetzt ganz aufgehort haben, ja dass von demselben Leuten, welche sich während der Allgemeinen Aufregung hatten anschrieben lassen, viele gleich darauf, als sie die Auswanderer gefangen zurückführen sehen, ihre Anschreibung-Scheine zurück geben wollen.

Edasi kõneleb korduvatest juhtudest, kus pettunud talunikud oma üleminekutähti tagasi soovivad anda, et edasi

jääda lutheruse usku. Õigeusu vaimulikud aga ei olevat seda võimaldanud ja nii olla talunikel eluksajaks südamerahu röövitud. On olnud ka juhte, kus talunik kindla veendega tähte tagasi anda on soovinud kuue kuu tagant ja õigeusu vaimuliku juurde selle kindla tahtmisega läinud, kust aga tagasi tulles olnud juba ümberristitud.

Kiri on Aktis: Griechische Wirren.

Lisa. 1. sept. 1845 oli Karulas teatavaks tehtud kubeneri ringkiri, mille järele:

Etwa 14 Tage gingen hin und die Stimmung der Bauern schien mir ruhiger u. gütiger zu sein. Inzwischen waren Bauern aus dem Sagnitss. Kirchspiel heimlich in Riga gewesen und gefirmelt heimgekehrt. Nun begannen die heimlichen Züge Einzelner meiner Carolenschen Bauern u: während meiner Vicebedingung in Ringen am 23 Sep. (wo ich unter dortigen Bauern eine ganz günstige Stimmung fand) war ein grosser Theil meiner Kirchspiels Wirthe ohne die vorgeschriebene Hofs-Legimitation nach Riga zum sogenannten Anschreiben gewandert. Von den zurückgebliebenen Kirchenvormündern u. Schulmeistern erfuhr ich wie die Bauern in dem allgemeinen Viasur ständen, durch eine Anschreibung bei der griech. Geistlichkeit in Riga, vom Georgentage 1846 an, vom Frohndienst befreit zu werden und zum Erbbesitz des Landes zu gelangen, wobei letzteres zuvor per Seele vertheilt werden soll. "Priiost kirjotama", – "hengemaad" bekommen: das sind nun die allgemeinen Ausdrücke, auf denen ein magischer Ton liegt, und die Wirthe, auch schon einzelne Knechte zur Wanderug nach Riga neigten u. trieben. Seit einigen Tagen sind mehrere Bauern gefirmelt – wie ich von Anderen böre – heimgekehrt, Weigern aber ihren Uebertritt ab und erzählen: bei ihrer Firmelung habe man ihnen in Riga gesagt: Niemand nimmt euch euren Glauben; ihr bleibst bei demselben, aber der luth. Glaube ist nur schwach (nörk), darum seid ihr gefirmelt, habt ihr ein Kreuz (als Erinnerung an den Gekreuzigten) erhalten, um euch im Glauben zu kinnitama; nur das H. Abendmahl habet ihr meije wärki zu feiern; in 3 bis 4 Wochen wird der griech. Geistliche in einer Kirchspiel (Andere sagen nach Valk) kommen, um euere Weiber u. Kinder auch zu firmeln. Das erzählten mit Bauern, welche die aus Riga heimgekehrten gefirmelten gesprochen hatten.

Die Zahl der nach Riga wandernden ist täglich im Zunehmen; sie ziehen ? um "hende maad kirjotama" und kommen gefirmelt zurück. Da die meisten ihren nebentritt beleugnen, so kann ich leicht Gefahr laufen, an bereits gefirmelten Amtshandlungen zu errichten. Sogar unkonfirmiste Knaben sollen nach Riga gereist sein "henge maad kirjotama" u. sollem gefirmelt zurückgekehrt sein.

Bei diesen Wirsen schwindet denn auch täglich mehr die Kirchliche Ordnung. Von 22 Carolschen Mädchen, die ich zur Confirmanden Chor berufen hatte, sind 15 ohne Entschuldigung weggeblieben u. von Alt-Anzen sind 8 Mädchen nicht zum Confirmanden Unterricht gestellt, von denen viele 18 Jahre alt sind und die ich schon 1843 u. 1844 berufen hatte.

Dem Kirchespielsrichter habe ich hente die Anzeige gemacht, dass ein aus Riga gefirmelt Zurückgekehrter erzählt haben soll: "Nemma ei kirjota mitte vanna keisri ala, nemma kirjotawa nore keisri alla." Dasselbe gerücht circulirt im Anzeschen Kirchspiel.

Da mehrere Schulältesten gefirmelt zurückgekehrt sind, so bitte ich mir anschreiben zu wollen: ob ich sie in dieser Function noch anerkennen darf?

Indom ich Obiges Dir, nochverehrter Freund, mit dem innigsten Schmerze mitgetheilt hobe, füge ich hinzu, dass ich einer trüben Zukunft entgegenschreibe, meine ganze Lebenskraft gebrochen fühle und nur inständigst bitten kann auch mich und die wenigen Getreuen meiner Gemeinde in dein herzliches Gebet schliessen zu wollen, der ich mit ganzer Hochachtung und Treue

stets bin,

dein ergebenster Amtsbruder

Meyer.

Carolen am 6 October 1845

nr 257.

Kiri 1845. a. kirjavahetuse seas.

Lisa. Praost Helli kirji, ehkki daatumita, kuid võib oletada, et on kirjutatud 1841. või 1842. a.

Kirjas kõneldakse sünoodist mille teinud eriti huvitavaks Laudrathi poolt saadetud kiri, kus soovitatakse elanikkonna rahustamiseks kiiresti tagasi anda herrnhutlastele endised õigused ja teguvõimalused. Edasi öeldakse kirjas, et selle idee oli Landrathile esitanud keisri deputaat von Hagemester, selle taga aga seisvat pastor Langewitz, kes võttis ka osa sünoodist. Sünood oli aga otsustavalt eeltoodud ettepaneku vastu. Sama sünood lähetas rüütelkonnale vastuse, mis oli valmistatud von Griegensohni ja Walteri poolt, kus valgustatakse põhjusi, miks talunikkude seas valitseb ärevus. Põhjusi olevat ainuüksi vakuraamatute kõrges koormas (in der hohen Stellung der Wackenbücher) ja viisis, kuidas tööpäevi nõutakse ja arvestatakse, ka maaelanikkonna ilmses vaesumises. Aidata saab ainult koorma kergendamise, mis rahvast praegu rõhub. Vaimulikud lisasid veel juurde, et nemad on valmis jagama iga ohvrit, mida rüütelkond ses sihis teeks. Edasi pöörati aadli poole palvega mõjuda lutheruse usu kaitsjatena õigeusu kõrgemate vaimulikkude ees, et usundus saaks kaotatud.

Lisa. Einige Bemerkungen, betreffend die Stellung der Brüdergemeinden in Livland

Kirjutatud praost Jannau poolt.

Selles ülevaates juhitakse tähelepanu asjaolule, et herrnhutlaste organisatsiooni ja Liivimaal tegutsevate vennastekoguduse vahel tuleb teha vahet, kuigi viimaste asutajaiks on herrnhutlaste diakonid, kuid nende tegevus on erinev herrnhutlaste üldiseist korraldusist. Ükevaate järele näeb herrnhutlaste organisatsioon oma tööd kirikule kaasaaitamises ja just nii tuleks suhtuda ka siinsete vennastekoguduste tegevusele, seisavad ju need tõsiselt kristlikul alusel, kuigi nende tegevuses tuleks ühtteist separatistliku kaotada, mis aga kõige paremini võiks sündida, kui pöörata herrnhutlaste, nende vanematekogu poole. Lõpuks soovitab Jannau kokku kutsuda lepituskomisjon, kuhu kuuluksid pastorite ja herrnhutlaste esindajad.

Usutletud isikud

- 1) Abel, Mai, 60 a. vana Kooraste asunduses
- 2) Armolik, Jaan, 55 a., Põlgaste, Uiborindu küla
- 3) Hani, Adam, 85 a., Jõksi mõisas
- 4) Heimann, Friedrich, Kanepi pastor
- 5) Huik, Mihkel, 60 a., Valgjärvel
- 6) Huik, Voldemar, 49 a., Valgjärvel (Seltsimaja juures)
- 7) Kelder, Adam, 66 a., Koorastes
- 8) Keiver, Marie, 77 a., endine Kүүdneri mõisavalitseja proua, nüüd Rakkes
- 9) Kirss, Hans, 63 a., Põlgastes, Pritsi talus
- 10) Kool, Jaak, 70 a., Kooraste mõisa vanas rehes
- 11) Kohk, Jakob, 38 a., Valgjärve koolijuhataja
- 12) Mandel, Gustav, 39 a., Koorastes
- 13) Mandel, Leena, 64 a., Koorastes
- 14) Moorast, Kristiina, 40 a., Narvas, Kreenholmis kooliõpetajaks
- 15) Mühlberg, Villem, 59 a., Piigastes, Tiksi talus
- 16) Nõmm, Villem, 45 a., Piigaste kooliõpetaja
- 17) Oja, Robert, 49 a., Erastvere kooliõpetaja
- 18) Pallosson, Juhan, 55 a., Saverna asunduses Pihlaka talu
- 19) Pann, Juhan, 77 a., Kooraste, Maekülgi peremees

- 20) Pettai, Adam, 78 a., Karstes, Lauri talus
- 21) Pettai, Konstantin, 50 a., Kooraste valla sekretär
- 22) Pähn, Juhan, 79 a., Hurmis taluperemees
- 23) Pähn, Lydia, 30 a., Hurmis kooliõpetja
- 24) Raudjalg, J., 65 a., Kanepis
- 25) Raudjalg, Linda, 38 a., Kanepis
- 26) Riiner, Miku, 57 a., Piigastes, Miku talus
- 27) Rätt, August, 52 a., Valgjärve vallamajas sekretär
- 28) Taba, Robert, 55 a., Kooraste koolijuhataja
- 29) Vassar, Paul, 51 a., Karstes koolijuhataja
- 30) Vägi, Jüri, 79 a., Piigastes, Orava talus
- 31) Kudu, Kornelius, 58 a., Põlgastes sekretär

Päevik

1929. a. 14. juunil sõitsin Kanepisse ja töötasin 5 päeva kirikus arhiivi korraldamisel. Haigestumise tõttu pidin aga Kanepist lahkuma 19. juunil.

1930. a. 24. juunil sõitsin uuesti Kanepisse ja asusin pastoraadis oleva Võru praostkonna arhiivi korraldamisele ja läbivaatamisele. Kuna dokumendid täiesti segi lahtritesse olid tuubitud, pidin kogu arhiivi läbi vaatama. Korraldasin selle juures paberid ühtlasi enamvähem ülevaatlikku seisukorda. Arhiivis töötasin üldse kuni 9.-da juulini.

10. juulil olin Kooraste vallamajas ja Kooraste vallakoolis.
11. juulil Kooraste valla, külade elanikke küsitlemas ja Karste koolis.
12. juulil Karste elanikke küsitlemas.
13. juulil Valgjärve vallakoolis ja Valgjärve elanikke küsitlemas.
14. juulil Valgjärve vallamajas, V-Piigaste koolimajas ja V-Piigaste elanikke küsitlemas.
15. juulil Kõlleste vallamajas. Kooli sisse ei saanud. Käisin elanikke küsitlemas.
16. juulil. Karaski vallakoolis, Hurmi vallakoolis, Hurmi elanikke küsitlemas.
17. juulil Kanepis ja Põlgastes, kus kooli sisse ei saanud. Küsitlesin inimesi.
18. juulil. Põlgaste vallamajas. Käisin uuesti Põlgaste kooli juures, ei olnud veelgi kodus.
19. juulil, 20. juulil ja 21. juulil Kanepis. Vaatasin läbi Kanepi kiriku arhiivi ja küsitlesin Kanepi elanikke.
22. juulil Erastvere vallamajas ja elanikke küsitlemas.
23. juulil Erastvere koolimajas ja Jõksi algkoolis.
24. juulil veelgi Jõksis.
25. juulil sõitsin tagasi.

[Esilehele :: Kanepi](#)
[Esilehele :: Ajalooline traditsioon](#)